

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AQRAR SIĞORTA FONDUNUN AZƏRBAYCANIN SIĞORTA
BAZARINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“AQRAR SİĞORTA FONDUNUN AZƏRBAYCANIN SİĞORTA
BAZARINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Sığorta işinin təşkili

Qrup: 626

Magistrant:

Abdullayev Amin Razim oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

h.ü.f.d., Abbasbəyli Mustafa Aslan

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kələbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ-2022

Elm andı

Mən, Abdullayev Amin Razim oğlu and içirəm ki, “Aqrar sığorta fondunun Azərbaycanın sığorta bazarında rolu və inkişaf perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AQRAR SIĞORTA FONDUNUN AZƏRBAYCANIN SIĞORTA BAZARINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Sığorta insanın gələcəkdə hər şeyin yaxşı getdiyi göründüyü zaman yarana biləcək müəyyən potensial təhlükələrə qarşı tədbir görmək istəyinin nəticəsidir. Qədim dövrlərdən bəri insanlar özlərini təhlükəsiz hiss etmək istəyirlər. Kənd təsərrüfatı sektorunun fəlakətli riskləri, yəni baş verdikdə birdən çox vahidə təsir edən iri miqyaslı itkilər çox vaxt sığorta şirkətinin ödəyə bilməyəcəyi çox əhəmiyyətli itkilərlə nəticələnir. Sığortanın digər sahələrində imkanların olmaması, kənd təsərrüfatı sığortası üzrə müxtəlif ekspertizalara ehtiyac, fəlakət risklərinin qeyri-müəyyənliyi və dağıdıcı təsiri, kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı məlumatlılığın olmaması Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafına mane olan əsas amillərdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortası sahəsində son illərdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri olan Aqrar Sığorta Fondunun ölkədə kənd təsərrüfatı sığortasına verdiyi töhfənin təhlili olduqca aktual və həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortası ideyasının tədqiqi və həyata keçirilməsinin dərəcəsini müəyyən etmək, o cümlədən sahənin inkişafında mühüm addım olan Aqrar Sığorta Fondunun formalaşması və fəaliyyətini araşdırmaqdır. Tədqiqat yerli kənd təsərrüfatı sığortası təcrübəsinə əlavə olaraq, Kanada, Fransa və Türkiyə kimi ölkələrin təcrübələrini nəzərdən keçirir və Azərbaycanda tətbiqi perspektivlərini vurğulayır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın işində məntiqi, induksiya, deduksiya, analiz, sintez, elmi abstraksiya və tarixi araşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dünya, Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin statistik materialları, Milli Məclisdə qəbul edilmiş qanunlar dissertasiyada istifadə edilən əsas informasiya bazalarıdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Aqrar sığortadan praktikada hələ də istənilən səviyyədə istifadə olunmaması bu barədə ekspertlərin azlığına səbəb olur ki bu da daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün məhdudiyyətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Nəticədə nəzərdə tutulan metodların istifadəsi tədqiqatda problemlərin aşkarlayaraq həlli üçün tövsiyələr verilməsində və tədqiqat işinin əhəmiyyətli olmasına xidmət edir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Dissertasiya şinin nəticələri aqrar-sığorta sahəsində iştirak edən tərəflərə və elmi məqsədlərlə istifadə edilə bilər

Açar sözlər: aqrar-sığorta, sığorta, sığorta polisi, kənd təsərrüfatı

THE ROLE OF THE AGRARIAN INSURANCE FUND IN THE INSURANCE MARKET OF AZERBAIJAN AND DEVELOPMENT PROSPECTS SUMMARY

The actuality of the subject: Insurance is the result of a person's need to take preventive measures against some possible risks that may arise at a time when everything is going well in the future. People have wanted to feel safe since the day they were born. The catastrophic risks observed in the agricultural sector, ie large-scale losses that affect more than one unit when they occur, often result in very large losses that the insurance company cannot afford. Therefore, both national and international insurance companies have moved away from agricultural insurance. The main factors hindering the development of agricultural insurance in Azerbaijan are the lack of opportunities in other areas of insurance, the need for different expertise in agricultural insurance, the uncertainty and destructive effects of disaster risks, and the lack of awareness about agricultural insurance. . Therefore, the study of the contribution of the Agrarian Insurance Fund to agricultural insurance in the country, which is one of the most important steps taken in recent years in the field of agricultural insurance in Azerbaijan, is very relevant and important.

Purpose and tasks of the research: One of the main objectives of the study is to reveal the level of study and application of the concept of agrarian insurance in Azerbaijan and to look at the establishment and operation of the Agrarian Insurance Fund, which is a key step in the development of this field. In addition to the experience of local agricultural insurance, the dissertation examines the experience of countries such as Canada, France, Turkey and highlights the possibilities of application in Azerbaijan.

Used research methods: Logical, induction, deduction, analysis, synthesis, scientific abstraction and historical research methods were used in the research work.

The information base of the research: Relevant legislation such as preliminary data collected in the dissertation, works of world, Azerbaijani economists, Decrees and Orders of the President of the Republic of Azerbaijan, Decisions of the Cabinet of Ministers, statistical materials of the State Statistics Committee, Ministry of Economy, laws adopted by the Milli Majlis in the field of insurance and the provisions of the normative documents were also used in writing the dissertation.

Restrictions of research: The fact that agricultural insurance is still not used in practice at the desired level leads to a lack of experts, which is a limitation for further information.

The novelty and practical results of investigation: The use of the proposed methods serves to make recommendations for the detection and solution of problems in the research and the importance of the research work.

Scientific-practical significance of results: The results of the dissertation tire can be used by the parties involved in the field of agricultural insurance and for scientific purposes

Keywords: agrarian insurance, insurance, insurance policy, agriculture

İXTİSARLAR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
FCIC	Federal Crop Insurance Corporation
USDA	United States Department of Agriculture
RMA	Risk Management Agency
EKTIS	Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SIĞORTA İŞİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ ƏSAS ELEMENTLƏRİ.....	10
1.1. Sığorta işinin mahiyyəti və funksiyaları	10
1.2. Ölkənin maliyyə sistemində sığorta bazarının rolu və zərurəti ...	17
1.3. İnnovasiya konsepti, innovasiya sistemlərinin mənbələri və strategiyaları.....	19
II FƏSİL. AQRAR SFERADA SIĞORTA MÜNASİBƏTLƏRİ	26
2.1. Kənd təsərrüfatın sahəsində risklər və sığorta tətbiqinin müasir vəziyyəti	26
2.2. Kənd təsərrüfatı sığortasının sığorta bazarındakı yeri və xüsusiyyətlərinin təhlili.....	32
2.3. Azərbaycan kənd təsərrüfatı sığortasının stimullaşdırılmasında Aqrar-sığorta fondunun rolu	41
III FƏSİL. AQRAR-SIĞORTA FONDUNUN FƏALİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ PRAKTİKALARIN TƏTBİQİ İMKANLARI	47
3.1. Azərbaycanda aqrar sığortanın inkişaf perspektivləri.....	47
3.2. Kənd təsərrüfatı sığortası üzrə ABŞ-ın USDA və Türkiyənin TARSİM təcrübəsi və milli sığorta bazarında tətbiqi imkanları.....	52
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	70
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	73
Cədvəllərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Sığorta insanın gələcəkdə hər şeyin yolunda getdiyi bir vaxtda yarana biləcək bəzi mümkün risklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək ehtiyacının nəticəsidir. İnsanlar var olduqları gündən bəri özlərini təhlükəsiz hiss etmək istəyiblər. Kənd təsərrüfatı sektorunda müşahidə olunan fəlakətli risklər, yəni baş verdikdə birdən çox vahidə təsir edən böyük miqyaslı zərərlər, çox vaxt sığorta şirkətinin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi çox böyük zərər xərclərinə səbəb olur. Ona görə də həm milli, həm də beynəlxalq sığorta şirkətləri kənd təsərrüfatı sığortasından uzaqlaşdılar. Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatı Sığortasının inkişafına mane olan əsas amillər kimi digər sığorta sahələrində hələ də boş imkanların olması, Kənd Təsərrüfatı Sığortası üzrə fərqli ekspertiza ehtiyacı, fəlakət risklərinin qeyri-müəyyənliyi və dağıdıcı təsirləri, Kənd Təsərrüfatı Sığortası ilə bağlı məlumatlılığın olmaması göstərilə bilər. Odur ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı son illərdə atılan ən mühüm addımlardan biri olan Aqrar Sığorta Fondunun ölkədə kənd təsərrüfatı sığortasına töhfəsinin araşdırılması çox aktual məsələdir və bu məsələnin araşdırılması vacibdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycanda aqrar-sığorta ilə bağlı kifayət qədər elmi işlərin mövcudluğu bu sahənin lokal səviyyədə öyrənilməsinə təkan verdi. Özəlliklə Aqrar Sığorta fondunun rəsmi veb saytında yerləşdirilən materiallar ölkədəki kənd təsərrüfatı sığortasının real vəziyyətini əks etdirməyə kifayət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri aqrar sığorta anlayışının Azərbaycanda öyrənilmə və tətbiq səviyyəsini ortaya çıxarmaq və bu sahənin inkişafına təkan verən əsas addım olan Aqrar Sığorta fondunun yaradılması və fəaliyyətinə nəzər salmaqdır. Dissertasiya işində yerli aqrar sığorta təcrübəsindən başqa Kanada, Fransa, Türkiyə kimi ölkələrin də təcrübələri araşdırılaraq verilmiş və

Azərbaycanda tətbiq imkanlarına işıq tutulmuşdur. Tədqiqatın məqsədlərindən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Sığorta anlayışına və aqrar sığorta sektorunun ümumi sığorta sektorundakı roluna nəzər salmaq;
- Azərbaycanda hal-hazırda mövcud olan sığorta bazarında aqrar sığortanın yerini müəyyən etmək;
- ABŞ, Türkiyə, Fransa və İspaniya kimi qabaqcıl ölkələrin aqrar sığorta təcrübələrini araşdıraraq Azərbaycanda tətbiq imkanlarını müəyyən etmək;
- Aqrar Sığorta fondunun fəaliyyətinə nəzər salmaq və bu fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın subyektı aqrar-sığorta işinin təşkili obyektı isə Azərbaycandakı Aqrar-sığorta şirkəti və Dünyadakı analoji mexanizmlərdir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusu olan Aqrar sığorta fondunun Azərbaycanın sığorta bazarında rolu çox vacib olan mövzulardan biri olaraq tədqiqatın metodoloji əsasını kənd təsərrüfatı sahəsində sığorta fəaliyyətinin tənzimləmə mexanizmləri təşkil edir. Sözügedən tədqiqat işində tarixi, məntiqi, elmi abstraksiya, analiz, sintez metodlarından istifadə olunacaq.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində əvvəlcədən toplanmış məlumatlardan, dünya ölkələrinin, Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin əsərlərindən, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin Qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik materialları, İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, sığorta sahəsində Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar kimi müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlərdə irəli sürülmüş müddəalar da dissertasiya işinin yazılmasında istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas fokuslandığı qurum olan Aqrar sığorta fondunun normativ hüquqi sənədləri incələnməmiş, müşahidə və analitik sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Aqrar sığortadan praktikada hələ də istənilən səviyyədə istifadə olunmaması bu barədə ekspertlərin azlığına səbəb olur ki bu da daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün məhdudiyyətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Daha öncə digər ölkələrlə müqayisəli şəkildə aqrar sığorta sektoru barəsində işlərin olmaması dissertasiyanın elmi yeniliyinin göstəricisidir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Nəticədə nəzərdə tutulan metodların istifadəsi tədqiqatda problemlərin aşkarlayaraq həlli üçün tövsiyələr verilməsində və tədqiqat işinin əhəmiyyətli olmasına xidmət edir.

I FƏSİL. SİĞORTA İŞİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ ƏSAS ELEMENTLƏRİ

1.1 Sığorta işinin mahiyyəti və funksiyaları

İnsanların həyatında baş verə biləcək zərərin səbəbi təhlükə, yəni riskdir. Risk həyatın axarında baş verən bir təsadüfdür. Texnologiyanın sürətli inkişafına baxmayaraq, təhlükənin qarşısını tam almaq mümkün deyil. Xüsusən də təbii fəlakətlərdə insanlar çox vaxt taleyin qarşısında baş əyməli olurlar. Bir əsr əvvəl məlum olan təhlükə növləri və bu gün sayə bildiyimiz təhlükə qrupları insanları təəccübləndirəcək səviyyədədir. 30 il əvvəl insanlara məlum olmayan hər hansı bir risk də bu gün insanların ən qorxulu və istəmədiyi bir hadisəyə çevrilib. Biz riskləri aşağıdakı kimi qruplaşdırə bilərik: Ümumi Risklər və Xüsusi Risklər (Xudiyev, 2016, s. 46).

Ümumi risklər fərdi olmayan təbii fəlakətlər kimi hadisədən yaranır və böyük kütlələrə, eləcə də fərdlərə təsir göstərir. Şəxsi risklər yol qəzası və ya oğurluq kimi fərdlərə təsir edən hadisələrdir. Buna görə də insanlar təhlükələri aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər görmüş və birlikdə hərəkət etmişlər. Beləliklə, insanlar müəyyən məbləğdə pul müqabilində yuxarıda qeyd olunan itkiləri ödəməyə başladılar. Məhz bu birlik sığortanın və sığorta şirkətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün sığortaçılar sığorta təklifi ilə qarşılaşdıqda ilk növbədə onu fiziki və mənəvi təhlükə baxımından araşdıraraq tələb olunan sığorta haqqını müəyyənləşdirirlər. Fiziki təhlükə bu gün müxtəlif sığorta sahələri baxımından daha yaxşı başa düşüləcək və təqdir ediləcək bir vəziyyətdədir. Məsələn tikinti sığortası və bədbəxt hadisələrdən sığortada yanğın və ya nəqliyyat zamanı fiziki təhlükə araşdırıla və bu təhlükə üçün tələb olunan mükafat müəyyən edilə bilər. Bununla belə, vacib məqam mənəvi təhlükənin qiymətləndirilməsidir. Sığortaçı bu gün üçün sığorta müqaviləsi bağlanmazdan əvvəl sığortalıya müxtəlif təkliflər verməklə fiziki təhlükəni və mümkün zərərləri azalda bilər. Sığortaçı tərəfindən görülən və aşkar edilən fiziki təhlükələrə baxmayaraq, mənəvi təhlükəni bu şəkildə müəyyən etmək mümkün deyil.

Çünkü mənəvi təhlükə sığortalının mənəviyyəti ilə bağlıdır və onun həyat tərzi, xarakteri, yaxşı və ya pis niyyəti sığortaçı tərəfindən bilinə bilməz (İbrahimov və dig., 2017, s. 5).

Sığortanın ən mühüm prinsipi Maksimum fayda prinsipidir. Bu səbəbdən sığorta məsələsi ilə bağlı real məlumat verməyən sığortalı mənəvi təhlükə olaraq çox ağır risk yaradır. Gündəlik və iqtisadi həyatda insanlar və müəssisələr bir çox müxtəlif təhlükələrlə üzləşirlər. Fiziki şəxslər və müəssisələr bu təhlükələrə qarşı tədbir görməyə çalışsalar da sığorta olmadan risklərin öhdəsindən gəlmək elə də asan deyil. Riskin reallaşması nəticəsində dəyəcək zərər fiziki, yəni pulla ölçülə bilən dəyərə malik olmalıdır. Riskin reallaşması təsadüf nəticəsində olmalıdır. Başqa sözlə desək, baş verməsi qəti olan hadisə sığortalana bilməz. Məsələn sökülməsi əvvəlcədən planlanmış bir daşınmaz əmlak sığortalana bilməz (Sağim və dig., 2021, s. 6-10).

Risk qanuni xarakter daşımalı, ictimai qaydaya və qanuna zidd olmamalıdır. Riskin baş vermə ehtimalı nə çox tez-tez, nə də çox aşağı olmamalıdır. Əgər baş vermə ehtimalı çox aşağı olarsa, sığortaya ehtiyac qalmayacaq. Baş vermə ehtimalı çoxdursa, sığortaçı sığorta təmin etmək istəməz və sığorta təmin etsə belə, təminat müqabilində yüksək mükafat tələb edər. Sığortanın məqsədi riskin reallaşmasının qarşısını almaqdansa, bu zərərin vurduğu maddi ziyanı ödəməkdir. Sığorta məhsullarını digər məhsullardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət onun gələcəyə yönəlmiş xidmət olması və gələcək ehtiyacı ödəmək üçün alınmasıdır. Sığorta sektorunun mövcud olmasının səbəbi əmlak, həyat və məsuliyyətə zəmanət vermək və bu sahələrdə qarşıya çıxan risklərdən yaranan maliyyə yüklərini azaltmaqdır. Sığorta fəaliyyətinin predmetinə görə əmlak (kommersiya) sığortası və həyat sığortası kimi iki hissəyə bölünür. Əmlak itkisi, mənfəət itkisi, kommersiya malları və ya yanğın, qəza, nəqliyyat, mühəndislik sığortası kimi məsuliyyətlərdən yaranan maliyyə itkilərinə qarşı bazara və pula əsaslanan əməliyyatların risklərini əhatə edən sığortalara əmtəə (kommersiya) sığortası deyilir. Həyat itkisi, əlillik, qəza, xəstəxana xərcləri kimi insan orqanizminin

müxtəlif risklərinə qarşı təminat verən sığortalara həyat sığortası da deyilir (Sağim və dig., 2021, s.6-10).

Sığorta sektoru üzərinə götürdüyü funksiyalar sayəsində ölkə iqtisadiyyatına mühüm töhfələr verir. Bu gün iqtisadi artım modellərinə bank və sığorta sektorları da əlavə edilir və bir çox empirik araşdırmalar bankların və sığorta şirkətlərinin iqtisadi artıma töhfə verdiyini müəyyən edib. Sığorta sistemi müxtəlif əhəmiyyət kəsb edən bir çox iqtisadi və sosial funksiyaları yerinə yetirir. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar (Sağim və dig., 2021, s. 7-10):

- Sığorta iqtisadi və sosial həyatda fərdlərin və qurumların məruz qala biləcəkləri riskləri proqnozlaşdırır və kompensasiya təmin edir. Sığorta gələcəyin gətirəcəyi risklərdən qorxmadan yaşamaq və işləmək imkanı verir. Risklərdən tam qaçmaq mümkün olmasa da, sığorta şirkətləri mühafizə üsullarını təklif etməklə, məlumat və ekspertiza xidmətləriylə sığortalılarına risklərdən qaçmağa və onlardan ən az zərərlə xilas olmağa kömək edir.

- Sığorta kredit əldə etməyə köməklik göstərir. Bu gün demək olar ki, heç bir ticarət, sənaye və ya nəqliyyat müəssisəsi kreditsiz fəaliyyət göstərmir. Kredit qarşısında girov qoyulacaq dəyərin sığortalanması kreditörün hüquqlarını gücləndirir və kreditin alınması prosesini asanlaşdırır. Kredit risk deməkdir, borc verən də bu riski paylaşmalıdır.

- Sığorta kapitalın formalaşmasına töhfə verir. Həyat sığortası və bu kimi sığortalar uzunmüddətli xüsusiyyətlərinə görə fondların yığılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çox cüzi bir qənaətlə ödənilə biləcək mükafatlar qarşılığında göstərilən tarixdə müəyyən bir məbləğ əldə edilə bilər. Bundan əlavə, toplanan mükafatın yaratdığı kapital investisiyalarda istifadə oluna bilər (Əliyeva, Bayramov, 2011, s. 5).

- Sığorta cəmiyyətdə rifah və inam yaradaraq həmrəyliyi təmin edir. Sığortanın xüsusilə investisiyalara artan təsiri ilə ölkə iqtisadiyyatına töhfə verməsi, ayrıca bir sektor meydana gətirərək yeni iş sahələri yaratması, iş həyatında minimum fasilələrlə mühüm fəlakətlərin aradan qaldırılmasını təmin etməsi məşğulluğu da artırır. Bundan əlavə,

ölüm, yangın, oğurluq, təbii fəlakətlər, əlillik kimi risklərin reallaşması nəticəsində yaranan sosial-iqtisadi problemlərin və itkilərin qarşısını aldığı üçün sosial iğtişaların genişlənməsinin qarşısını alır. Beləliklə, dinc və təhlükəsiz mühitin yaradılmasına töhfə verir. Digər tərəfdən, sığorta eyni təhlükəni yaşaya biləcək tərəflər arasında mümkün təhlükənin dəyərini bölüşən həmrəylik elementidir.

- Sığorta beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirir. Sığorta texnikası baxımından sığortanın uğuru onun mümkün qədər geniş əraziyə yayılmasından asılıdır. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri xarici ölkələrdə filial açma və ya xarici ölkələrdəki şirkətlərlə təkrarsığorta müqavilələri bağlaya, daha geniş ictimaiyyətin riskdə iştirakına şərait yarada bilər.

- Sığorta maliyyə sabitliyini artırır. Sığorta fərdlərin və təşkilatların həyatlarına, sağlamlığına, əmlakına və maliyyə aktivlərinə zəmanət verməklə maliyyə cəhətdən sabit mühit yaratmağa kömək edir. Sığorta olmasaydı, insanlar ailəsindən, qohumlarından və ya dövlətdən maddi yardım almalı olacaqdılar. Şirkətlər sığorta ilə əhatə olunmadığı üçün onlar müxtəlif itkilərlə üzləşəcək, bu da müflisləşməyə və ya maliyyə resurslarının azalmasına səbəb olacaqdı. Nəticədə firmaların iqtisadi artıma töhfəsi azalacaq, işçilər işlərini itirəcək, sahibkarlar işlərini itirəcək və hökumətlərin vergi gəlirləri azalacaq. Bununla belə, sığorta sayəsində üzləşdikləri mümkün risklər üçün böyük vəsait ayırmaq məcburiyyətində qalmayan şirkətlər daha likvidləşib yeni investisiyalar yatırı, istehsallarını artırır, texnologiyalarını inkişaf etdirir, tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər.

- Sığorta sahibkarları və ticarəti dəstəkləyir, işin davamlılığını təmin edir. Sığorta ticarətin və sənayenin inkişafına töhfə verir. Sığortaçılar tərəfindən təminat müasir iqtisadi həyatın davamı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta institutunun sosial funksiyalarına yeni iş yerləri yaratmaq və məşğulluğa töhfə vermək, cəmiyyətdə ümumi təhlükəsizlik hissinin formalaşmasına kömək etmək daxildir. İstehsal, nəqliyyat və səhiyyə kimi bir çox sektor sığorta sektorundan əhəmiyyətli dəstək alır. Bir çox məhsul və xidmətlər yalnız müvafiq sığorta ilə istehsal oluna və ya satıla bilər. Bundan əlavə, sığorta daxili və xarici ticarətin böyük bir hissəsinə təsir göstərir. Müasir

iqtisadiyyatlar ticarətin həcmi artırmaq üçün ixtisaslaşmış maliyyə məhsullarına və çevikliyə ehtiyac duyurlar. Bu, yalnız sığorta sənayesinin təqdim etdiyi geniş məhsul çeşidi ilə mümkündür. Sığortaçıların zamanla qazandıqları geniş bilik və təcrübə itkiləri azaltmaq üçün zərərdən əvvəl görülməli tədbirlərlə bağlı qərarların verilməsində təsirli olur. Sığorta müqavilə mərhələsində risklərin baş verməsinin qarşısını almaq yollarını göstərmək və aradan qaldırmaqla işin davamlılığını təmin edir. Zərərdən sonra belə, sığortalıya hadisədən mümkün qədər az zərərlə çıxmağa kömək edir.

- Sığorta sosial təminat proqramları üzərində olan təzyiqləri aradan qaldırır. Xüsusilə, həyat sığortası və qeyri-dövlət pensiya sistemi dövlətin böyük xərclər tələb edən sosial təminat proqramları üçün tamamlayıcı rol oynayır. Məsələn, fərdi pensiya sistemi əlavə pensiya ödənişləri ilə sosial təminat sisteminə töhfə verir. Beləliklə, sosial təminat sisteminin yükünü azaltmaqla dövlət büdcəsinə təzyiqlər azaldır. Hökumətlər də öz resurslarını başqa yerlərə və investisiyalara yönəldə bilər.

- Sığorta risklərin daha effektiv idarə olunmasını təmin edir. Sığorta sənayesi iqtisadiyyat üçün ümumi riskləri ölçmək, idarə etmək və ötürməklə onları azaldır. Sığortaçılar risk zamanı mümkün zərərin səviyyəsini təxmin edir və sığorta haqqını buna uyğun müəyyənləşdirirlər. Bu səbəbdən sığortalılar daha az sığorta haqqı ödəmək və risk baş verdikdə onu ən az zərərlə aradan qaldırmaq üçün lazımi tədbirləri görürlər. Beləliklə, resurslardan daha düzgün və səmərəli istifadə təmin edilir.

- Sığorta maliyyə sisteminin səmərəliliyini artırır. Sığorta sənayesi maliyyə sisteminin səmərəliliyini iki yolla artırır: əməliyyat xərclərini azaldır və likvidliyi təmin edir. Sığortaçılar çoxlu sayda insanın ödədiyi az miqdarda sığorta haqlarını yığaraq istehsalda istifadə etmək üçün borc verirlər. İkincisi, sığortaçılar likvidlik yaradırlar. Sığortaçılar topladıqları vəsaitləri uzunmüddətli borc verərkən, sığortalının itkilərini qısa müddətdə ödəyirlər. Beləliklə, sığortalı likvid qalaraq yeni investisiyalara yönəldə bilər. Başqa bir deyimlə sığortaçılar sığortalıya uzunmüddətli vəsait təqdim edib sığortalının iddialarını qısa müddətdə ödədiyi halda, sığortalı öz ödənişlərini uzunmüddətli və az məbləğdə nağd pul çatışmazlığı ilə üzləşmədən ödədiyi halda,

zərərin vaxtından əvvəl ödənilməsi də geri dönüşü sürətləndirilir. Sığorta şirkətlərinin ehtiyatlarında iddiaların ödənilməsi məqsədilə böyük əmanətlər formalaşır. Bu vəsaitlər zərərlər ödənilənə qədər investisiyalara yönəldilir. Ona görə də sığorta şirkətlərinin sığorta yığımları ölkədə pul kütləsini artırır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta yığımları həm ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin, həm də ümumi əmanətlərin böyük bir hissəsini təşkil edir. Bu əmanətlərin ölçüsü kapitalın dəyərinin, yəni kredit faizlərinin azalmasına və investorun investisiya kapitalını daha ucuz tapmasına imkan verir. Beləliklə, ölkədə sərmayə qoya bilən və likvid qala bilən investorların, başqa sözlə, sahibkarların sayı artır.

Sığortalar sosial sığorta və ümumi sığorta kimi iki yerə bölünür. Sosial sığorta ümumiyyətlə dövlət tərəfindən həyata keçirilən və cəmiyyətin bütün və ya bir hissəsini təhdid edən risklərə qarşı inhisarda olan sığorta növüdür. Sosial sığortalar qanun çərçivəsində həyata keçirilir və onların sığorta haqları qanunvericiliyə uyğun olaraq ödənilir. Özəl sığortalar isə fiziki və ya hüquqi şəxslərin tələbi ilə bağlanan, sığortalanacaq faizin üzərinə düşən risk əsasında sığorta haqqı ödənilən müqavilələrdir. Özəl sığortalar həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası kimi iki yerə bölünür (Canol, 2018).

Cədvəl 1. Özəl sığortaların klassifikasiyası

Qeyri-Həyat Sığortası	Həyat sığortası
Yanğın və Təbii Fəlakət Sığortaları	Qrup Həyat Sığortaları
Quru Nəqliyyat vasitələri və Qəza Sığortaları	Sənaye Həyat Sığortaları
Nəqliyyat və Su Nəqliyyatı Sığortası	Normal Həyat Sığortaları
Ümumi Zərərlər və Mühəndislik Sığortaları	Qəza və Sağlamlıq Sığortaları
Kredit, Maliyyə İtkiləri, Hüquqi Müdafiə və	
Kənd Təsərrüfatı Sığortası	
Xəstəlik/Sağlamlıq Sığortaları	

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Canol, (2018) əsasən hazırlanmışdır.

Yanğından sığorta qanuni və ya özəl xidmət göstərən demək olar ki, bütün növ bina və tikililərə bilərəkdən və bilməyərəkdən yanğın, partlayış, ildırım çaxması və bu

hadisələr nəticəsində baş verən təhlükələr nəticəsində dəyən zərərlərə zəmanət verir. Sığorta istəyən şəxslər yanğına qarşı təminat tələb etməklə yanaşı müqavilələrində sürüşmə, zəlzələ, sel və daşqınlar, tətillər, ictimai çaxnaşmalar və terror kimi risklərə qarşı zəmanət əlavə edə bilirlər. Belə hallarda sığorta şirkəti yanğının əsas zəmanət olaraq qalması şərti ilə sığorta şirkətinin tələb etdiyi əlavə təminatları daxil edə bilər (İbrahimov və dig., 2017, s. 20-22).

Quru Nəqliyyat vasitələri və Qəza Sığortası ilə müqaviləyə daxil edilmiş avtomobil və icazə verilən digər nəqliyyat vasitələri ilə bağlı risklər zamanı sığortalının bilavasitə üzləşəcəyi maliyyə itkiləri təmin edilir. Yük sığortaları quru, dəniz, hava və dəmir yolu ilə daşınan bütün növ yüklərin daşınması zamanı yaranan təhlükələr nəticəsində yaranan risklərə qarşı təminat verir. Nəqliyyat sığortaları yükün qəbulundan onun çatdırılmasına qədər olan proses zamanı baş verə biləcək risklərə zəmanət verən təminat sistemləridir. Eyni zamanda, daşınan qiymətli kağızlar və ya qiymətli metallar, nağd pullar və zinət əşyaları üçün nəqliyyat sığortası təşkil edilə bilər (Sağim və dig., 2021, s. 44).

Hüquqi Müdafiə Sığortası ilə sığortalılarla bağlı hüquqi mübahisələrin həllində və bu sığortada müəyyən edilmiş məsələlər çərçivəsində vəkil haqqı, məhkəmə xərcləri, arbitr haqqı, təminat depoziti, icra xərcləri, apellyasiya şikayəti və qərarın düzəldilməsi xərcləri ödənilir. Sağlamlıq sığortası sığortanın başladığı tarixdən rastlaşa biləcək sağlamlıq problemləri ilə bağlı müayinə və müalicə xərclərini əhatə edən əhatəli sığorta növüdür. Bu zaman sığorta bütün sağlamlıq xərclərini əhatə edir.

Həyat sığortasında risk müəyyən vəziyyətlərin yaranması ilə fərdi gəlirlərin durğunluğu və ya tam dayandırılması şəklində özünü göstərir. Bu riskə səbəb olan vəziyyətlər qəza, xəstəlik, işsizlik, qocalıq və ölümdür. Fərdlərin sosial və iqtisadi problemlərə səbəb olan qocalıq və işsizlik risklərindən sığortalanmasına imkan yaradan sığortalar daha çox dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Bununla yanaşı özəl sığorta şirkətləri də fərdləri qəza və ölüm riski yüksək olan risklərdən sığortalamağı xidmətlərinə daxil etmişlərdir. Fiziki şəxslərin üzləşdikləri risklərdən qrup halında

sığortalanması ilə həyata keçirilən bu sığortalar fərdi deyil. Sığorta olunanlar müəyyən bir iş yerində işləyənlər, həmkarlar ittifaqı üzvləri, peşə təşkilatında çalışanlar və ya müxtəlif sənaye sahələrində çalışanlar kimi müəyyən edilə bilər. Qrup sığortası məqsəd baxımından həyat sığortası ilə şəxsi sığorta arasında yerləşir. Sənaye sığortaları həyat sığortalarının ikinci qrupuna daxildir. Sığorta sinifləri arasında bu daha çox aztəminatlı insanların sığortalanması məqsədi ilə yaranıb. Buna görə də sığorta polislərinin mükafatları digər növlərə nisbətən daha azdır (İbrahimov və dig., 2017, s. 34-36).

1.2 Ölkənin maliyyə sistemində sığorta bazarının rolu və zərurəti

Sığorta sənayesi ənənəvi olaraq maliyyə sisteminin nisbətən sabit nümayəndəsi hesab olunur. Bu, əsasən ona görədir ki, əksər sığortaçıların balansı, banklardan fərqli olaraq, sığortaçıları bankların üzvləşə biləcəyi sürətli likvidlik böhranı riskindən qoruyan nisbətən qeyri-likvid öhdəliklərdən ibarətdir. Bundan əlavə, sığortaçılar ümumiyyətlə sistem riskinin potensial mənbəyi kimi görünümlər. Bu fikrin əsas səbəblərindən biri sığortaçıların banklar kimi, məsələn, banklararası bazarlarda və ödəniş sistemlərində bir-birinə bağlı olmamasıdır.

Sığorta bazarı əhalinin və qeyri-maliyyə şirkətlərinin, bankların və dövlət qurumlarının bu və ya digər dərəcədə istifadə etdiyi sığorta xidmətlərinə tələb və təklifi və müvafiq maliyyə axınlarını yaradan maliyyə bazarının seqmentidir. Sığortanın universallığı sığorta bazarının şirkətlərin və əhalinin maliyyəsi, bank sistemi və dövlət büdcəsi ilə birbaşa əlaqəsini müəyyən edir. Sığortalılar və sığorta xidmətlərinin istehlakçıları arasında davamlı maliyyə axınları yaranır.

Sığorta bazarının maliyyə sistemindəki yeri iki amillə bağlıdır. Bir tərəfdən sığorta müdafiəsinə obyektiv ehtiyac yaranır ki, bu da cəmiyyətin sosial-iqtisadi sistemində sığorta bazarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, sığorta təminatını təmin etmək üçün sığorta fondunun təşkilinin pul formasında olması bu bazarı ümumi maliyyə bazarı ilə əlaqələndirir.

Sığorta bazarının maliyyə sistemində yeri həm müxtəlif maliyyə institutlarının sığorta mühafizəsinin maliyyələşdirilməsində rolu, həm də sığorta təşkilatlarının

investisiya resurslarının yerləşdirilməsi və sığorta, investisiya və digər fəaliyyət növlərinə xidmət obyektləri kimi əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir.

Sığorta bazarının qiymətli kağızlar bazarı, bank sistemi və valyuta bazarı ilə sabit maliyyə əlaqələri mövcuddur. Sığorta bazarı həm tərəfdaşlıq əsasında, həm də rəqabət mühitində maliyyə sistemi daxilində fəaliyyət göstərir. Bu, əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin sərbəst vəsaitləri üçün müxtəlif maliyyə institutları arasında rəqabətə aiddir.

Sığorta təşkilatları tərəfindən öz fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi dövlət və yerli büdcələrə, büdcədən kənar dövlət fondlarına ayırmalar ilə bağlıdır. Sığorta bazarı bir-biri ilə əlaqəli bir sıra kompensasiya, yığım, profilaktik və investisiya funksiyalarını yerinə yetirir.

Sığorta bazarının kompensasiya funksiyası sığorta obyektinə olan xoşagəlməz hadisələr zamanı hüquqi və fiziki şəxslərə dəymiş ziyanın ödənilməsi formasında sığorta müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir. Yığım funksiyası həyat sığortası ilə təmin edilir və müqavilədə nəzərdə tutulmuş sığorta məbləğinə malik olmağa imkan verir. Banklar da yığım funksiyasını yerinə yetirirlər, lakin sığortaçılarından fərqli olaraq onlar əmanət sahiblərinə faiz şəklində müntəzəm gəlir, sığortaçılar isə əsasən yalnız birdəfəlik kompensasiya ödəyirlər. Sığorta bazarının profilaktik funksiyası birbaşa sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı deyil. Sığorta hadisəsinin qarşısını almaq və zərəri azaltmaq üçün işləyir. Ölkənin maliyyə sistemində münsibətdə sığorta şirkətlərinin rolu aşağıdakı kimidir:

- pul vəsaitlərini dövlətin, müxtəlif regional, bələdiyyə səviyyələrinin büdcə sistemində yönəldən vergi ödəyicisidir;
- gözlənilməz xərclərin ödənilməsi zamanı bazar subyektlərinin resursları sığortaya yönəldilir;
- yığılmış izafi ehtiyatlar ölkənin maliyyə sistemini və bütövlükdə iqtisadiyyatı gücləndirən, ən sərfəli şəkildə yatırılan gələcək əmanətlər sistemini yaratmaq üçün saxlanılır.

Sığorta şirkətləri və onların kollektiv sığorta fəaliyyəti istənilən iqtisadi sistemin zəruri hissəsidir. Onun əhəmiyyəti riskli vəziyyət yarandıqda maliyyə və digər risklərin azaldılması imkanlarının təmin edilməsindədir. Sığorta xidmətləri kiçik və orta biznesi ideoloji təkan, sığortalanmış risk üçün stimullaşdırır, bu halda şirkət tamamilə müflis qalmır, yeniliklərə davam edir. Bütün bunlar ölkənin iqtisadi potensialının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir.

1.3 Sığorta fəaliyyətinin və sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsi məsələləri

Sığortalıların maraqlarının qorunmasını, sığorta bazarının sabitliyini və möhkəmliyini təmin etmək, sığortaçılar və əlaqəli xidmət təminatçıları tərəfindən qeyri-münasib davranışların qarşısını almaq üçün dövlət tərəfindən institusional strukturlar yaradılır. Sığortanın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və nəzarəti daha geniş maliyyə sabitliyinə şərait yaradır. Sığorta tənzimləmə və nəzarətində müvafiq sığorta orqanları tərəfindən razılaşdırılan prioritet olmalıdır ki, bütün orqanlar sığorta bazarına aid məsələlərin əhəmiyyəti ilə bağlı razılığa gəlsinlər və lazım gəldikdə razılaşdırılmış tədbirlər görə bilsinlər. İnstitusional struktur haqqında qərar qəbul edilərkən sığorta sisteminin ölçüsü və strukturu, habelə sığorta hüququ, tənzimləmə və nəzarət sistemi nəzərə alınmalıdır. Sığorta şirkətləri eyni zamanda beynəlxalq bazarda da fəaliyyət göstərsə, məxfilik tələblərini qoruyaraq, xarici əməliyyatlar üçün əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsinə əhatə edən daha güclü tənzimləmə və nəzarətə ehtiyac yaranacaq. Daha kiçik və ya az inkişaf etmiş sığorta bazarlarının inkişaf imkanlarını tarazlaşdırmaq üçün prudensial tənzimləmələrə müracət edilə bilər, lakin buna baxmayaraq mütərəqqi prudensial qaydaların təmin edilməsi əsas məqsəd olaraq qalmalıdır (OECD, 2020).

Bəzi ölkələrdə böyük bazar payına malik ola biləcək dövlət sığorta şirkətləri var. Əgər dövlətə məxsus sığorta şirkəti kommersiya qurumu kimi yaradılıbsa və özəl sığorta şirkətləri ilə eyni bazarlarda və segmentlərdə fəaliyyət göstərsə, tənzimləmə və nəzarətin istər dövlət, istərsə də özəl olaraq bütün qurumlar üçün ardıcıl şəkildə tətbiq edilməsini təmin etmək vacibdir. Bəzi hallarda ölkələrdə kiçik sığorta təşkilatları

üçün ayrıca tənzimləmə rejimi ola bilər. Bu halda, çox vaxt kiçik müəssisələrə tətbiq edilən daha az ağır prudensial qaydalar mövcuddur.

Sığorta orqanlarının sığorta tənzimləməsini və sığorta nəzarətini həyata keçirmək üçün müvafiq etibarlılığa, dürüstlüyə və qanuniliyə malik olmasını təmin etmək üçün sığorta orqanları yaradılmalıdır. İqtisadi tənzimləmənin əsasları potensial bazar gücünü məhdudlaşdırmaq, səmərəliliyi artırmaq və inhisar hallarının qarşısını almaqdır. Digər məqsəd istehlakçıları keyfiyyət və digər standartları qorumaqdır. Sığortanın tənzimlənməsi və nəzarəti üçün müvafiq qurumu nəzərdən keçirərkən bu ümumi məqsədlər nəzərə alınmalıdır. Sığorta tənzimlənməsi və nəzarəti mütləq eyni qurum tərəfindən həyata keçirilmir və bundan əlavə, sığorta tənzimlənməsi bir sıra formalarda ola bilər. Bu fərqlər tanınmalı və müvafiq institusional çərçivədə nəzərə alınmalıdır. Sığorta nəzarəti inzibati sanksiyaların tətbiqi, lisenziyaların və icazələrin ləğvi və/və ya lisenziyalı və ya qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin rəhbərliyinin dəyişdirilməsi üçün sərəncamların verilməsi kimi səlahiyyətlərlə təmin edilir (OECD, 2020).

Bir çox ölkələrin sığorta tənzimlənməsi və nəzarəti ilə məşğul olan çoxsaylı qurumların olduğunu nəzərə alaraq, effektiv və müvafiq koordinasiya mexanizminin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu, müvafiq maraqlı tərəfləri əhatə edən rəsmi proses olmalıdır, həmçinin dəyişən bazar ehtiyaclarına cavab verərkən vaxtında aparılmalıdır. Bu, həm də maliyyə sektorlarında sistemli və maliyyə sabitliyi ilə bağlı problemlərin həll olunmasını və müxtəlif maliyyə sektorlarında oxşar məhsulların müvafiq şəkildə müzakirə oluna bilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Effektiv və səmərəli sığorta tənzimləyicisi və nəzarətçisi olmaq üçün ən vacib tələblərdən biri onların qəbul etdikləri fəaliyyətlərə və qərarlara inamı yaradan qanuniliyə və etibarlılığa malik olmaqdır. Bu cür legitimlik və etibarlılıq sığorta sisteminə və onun institutlarına inamı artıracaq. Məhz buna görə də sığortanın tənzimlənməsi və nəzarəti ilə bağlı aydın məqsəd və funksiyaları olan, zərurət yarandıqda vaxtında qərar qəbul etməyə imkan verən və sistemin zəifliyi ilə mütənasib olaraq həmin qərarların çətdirilməsini təmin

edən strukturun yaradılması zəruridir. Sığorta tənzimləyicisi və nəzarətçi ilkin şərt kimi öz fəaliyyətlərində dürüstlük və şəffaflığa malik olmalıdır (OECD, 2020).

Bir sıra ölkələr sığorta, bank və qiymətli kağızlar sektorları da daxil olmaqla bütün maliyyə sektorlarına nəzarəti bir qurumda birləşdirərək inteqrasiya olunmuş nəzarət orqanı yaratmışlar. Bəzi ölkələrdə prudensial və bazar davranışının tənzimlənməsi və nəzarəti üçün müxtəlif institutlar mövcuddur ki, bu da hətta sığorta nəzarətçisi daxilində ayrılığa səbəb olur. Mütəxəssis maliyyə nəzarətçisi tez-tez məsul nazirliklə, ilk növbədə maliyyə nazirliyi ilə nizamnamə hazırlayır. Yaxşı institusional quruluşu təmin etmək və hesabatlılığın aradan qaldırılması üçün sığorta nəzarətçisinin institusional strukturuna aşağıdakılar daxil edilməlidir (OECD, 2020):

- səlahiyyətlərinin və funksiyalarının qanunla müəyyən edilmiş aydın hüquqi əsası;

- aydın təsvir edilmiş məqsədlər;

- agentliyin icra hakimiyyəti ilə əlaqələri dəqiq müəyyən edilir;

- qurumun vəzifəli şəxslərinin səlahiyyət təminatı və yüksək vəzifəli şəxsi kimin və hansı şərtlərlə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edə biləcəyini müəyyən edən qanunlar olmalıdır;

- İnstitusional strukturlar üçün qaydalara əsaslanan prosedurlar diskresion prosedurlara üstünlük verilsə də, agentliyin müstəqilliyinin ləğv edilməsi üçün imkanlar olmalıdır;

- agentliyin səlahiyyətlərinin verildiyi parlament qarşısında cavabdeh ola biləcəyi prosedurlar müəyyən edilməlidir.

Məsələn, Fransada sığorta nəzarətinin 3 müxtəlif şurası var: müşahidə şurası; nəzarət şurasının tələbi ilə nəzarət edilən subyektlərə sanksiya tətbiq edə bilən sanksiya şurası; və nəzarət şurasının xahişi ilə sığortaçının qeyri-qanuni hesab edildiyi halda onun barəsində qərar qəbul edə bilən qərar şurası. Xüsusilə, sanksiyalarla bağlı qərar qəbul edən, bu sanksiyaları zəruri hesab edən və tələb edən şuradan fərqli olan şuranın

olması qərəzsizliyi və obyektivliyi təmin edir. Sığorta tənzimləməsinin və nəzarətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır (OECD, 2020):

- istehlakçıları və sığortalıları, xüsusən də sığortaçıları (sığortacıları xüsusilə müflisləşməkdən) qorumaq,
- sığorta sektorunun sabitliyinə nəzarət etmək,
- sığorta bazarında bərabər rəqabət şəraitinin təmin edilməsi.

Nəzarətin effektivliyi və səmərəliliyi ilk növbədə riskə əsaslanan nəzarət vasitəsilə həll olunur ki, bu da nəzarətçilərdən sistem və fərdi firma riskini qiymətləndirməyi və qiymətləndirməyə uyğun olaraq nəzarətçinin öz prosesi və müdaxilələri ilə cavab verməyi tələb edir. Bu, nəzarətçilərə resursları ən böyük riskə malik sığortaçılara və/yaxud yüksək riskli fərdi sığortaçılarla risk sahələrini ayırmağa imkan verir (OECD, 2020).

Əksər ölkələr riskə əsaslanan nəzarət üçün prioritetlərini müəyyən etmək üçün ya tənzimləyici hesabatlarla, ya da monitorinq nəticələrinə əsaslanan illik qiymətləndirməyə malikdirlər. Sığortaçıların xarakteri, miqyası, profili və mürəkkəbliyinin riskə əsaslanan nəzarət üçün prioritetlərin müəyyən edilməsi üçün əsas olması ilə bağlı konsensus olsa da, daxili prioritetlər, məsələlər və digər dəyişənlər də nəzərə alınır.

İtaliya maliyyə institutuna nəzarətin intensivliyini, eləcə də əlavə yoxlamaya ehtiyacı müəyyən edən risklərin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün nəzarət proseslərindən istifadə edir (Marano, Siri, 2021). Meksika kəmiyyət, təftiş, nəzarət və bazar intizamının üç sütunu üzərində qurulan riskə əsaslanan nəzarət strukturuna malikdir (Contreras və dig., 2018). Yaponiyada hər il prioritetlər müəyyənləşdirilir və daha sonra ictimaiyyətə açıqlanır. Bu prioritetlərə sığortaçıların biznes modellərinin davamlılığı və iri sığortaçıların idarə edilməsi daxildir (Koezuka, 2019). Cənubi Afrikada sığortaçıların və qrupların şurası və rəhbərliyinin maliyyə möhkəmliyi və risklərin idarə edilməsi üçün ilk növbədə məsuliyyət daşıyan, gələcəyə hesablanmış, riskə əsaslanan

və proaktiv olan Ödəniş Qabiliyyətinin Qiymətləndirilməsi və İdarəetmə nəzarəti yanaşması təklif olunur (Kuschke, Millard, 2021).

Azərbaycanda sığorta sektorunda dövlətin tənzimləyici rolu sığortalı vətəndaşların sığorta institutları vasitəsilə müdafiəsini təmin edən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir (Əliyeva, Bayramov, 2011):

İlk funksiya qanuna əməl olunmasını təmin etməkdir. Sığortaçıların operativ maliyyə fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün müəyyən səlahiyyətlərə malik olan dövlətin sığorta nəzarəti orqanı qanunsuz fəaliyyətlə məşğul olmaqla bağlı araşdırmaya başlaya, qanunsuz fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər barəsində inzibati tədbirlər tətbiq edə bilər.

Dövlət tənzimlənməsinin ikinci funksiyası sığorta fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Peşəkar sığorta fəaliyyətinin təmin edilməsi və sığorta bazarında şəffaflığın qorunması üçün mütəmadi olaraq sığortaçıların maliyyə vəziyyəti haqqında aydın və dolğun maliyyə məlumatları dərc edilməlidir. Şəffaflıq prinsipi əsasında müvafiq qanunvericilik təmin edilməli və sığortanı tənzimləyən orqanlar bazardakı sağlam rəqabətə maneələr yarada biləcək halların qarşısını almaq üçün verilən məlumatların düzgünlüyünü yoxlamalıdır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə vəziyyəti haqqında aydın və dəqiq məlumat rəqabətin qorunmasına kömək edir.

Üçüncü funksiyası sığorta müqavilələrinin bağlanması ilə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsinə razılığın qeydə alınmasıdır. Bütün sığortaçıları hər hansı bir fəaliyyətə başlamadan öncə qeydiyyatdan keçməlidirlər. Bu qeydiyyat nəticəsində şirkətin peşəkarlıq səviyyəsi və maliyyə vəziyyəti müəyyən edilə bilər. Sığorta nəzarəti orqanları tərəfindən məqsəduyğun hesab edildiyi zaman, sığortaçıya müvafiq icazə və ya lisenziya təyin edilir və bununla bağlı qeydiyyat şəhadətnaməsi verilir.

Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin müvafiq dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməsi məsələləri qanunvericilikdə də qeyd olunmuşdur. Bununla bağlı ətraflı məlumat üçün Azərbaycan Respublikası Sığorta Fəaliyyəti haqqında qanunun 12-ci fəslinə nəzər salaq. Bu fəsilə sığortanın dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin məqsədləri və ümumi qaydaları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu Qanunun 95-

ci maddəsinə əsasən, Azərbaycanın sığorta sektorunda tənzimləmə və nəzarət bir sıra vəzifələrə malikdir (“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanun):

- Ölkədə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və sığorta bazarının inkişafı üçün müvafiq tədbirlər görmək;
- Sığorta fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq sığorta sistemində iştirak prinsiplərini, icbari sığorta növlərinin müəyyən edilməsi üçün hüquqi bazanı təkmilləşdirmək üçün tədbirlər həyata keçirmək;
- Sığorta bazarının tənzimlənməsi və sığorta fəaliyyətinə nəzarət;
- Ölkədə sığorta fəaliyyətinin bütün iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafelərinin, onların ictimai mənafelər naminə mənafelərinin müdafiəsi üçün tədbirlər görmək.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sığortanın hüquqi bazası əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin normativ sənədləri və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından ibarətdir

1993-cü ildə qəbul edilmiş ilk rəsmi qanun olan Azərbaycan Respublikasının “Sığorta haqqında” Qanununa 1999-cu ildə müəyyən əlavələr edilmiş, lakin çoxsaylı boşluqlara görə 2008-ci ildə ləğv edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda sığorta fəaliyyətini tənzimləmək üçün bir çox qanunlar mövcuddur. Ümumi qayda və prinsipləri müəyyən etmək, sektorun ümumi inkişafını təmin etmək məqsədilə qəbul edilən sığorta fəaliyyəti və tibbi sığorta haqqında qanunlarla yanaşı, icbari sığorta növlərinin təşviqinə yönəlmiş aşağıdakı qanunlar da Azərbaycanda sığorta qanunvericiliyinin əsas tərkib hissələridir:

- İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta haqqında;
- İcbari Sığortalar Haqqında;
- Hərbi qulluqçuların dövlət icbari səxsi sığortası haqqında;
- Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari səxsi sığortası haqqında;

- Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında;
- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərində qulluq edən şəxslərin icbari sığortası haqqında və s.

Sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarəti və tənzimlənməsi müstəqilliyin ilk dövrlərində əvvəlcə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, sonra isə Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, 2016-cı ildən 2019-cu ilə qədər Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, bu qurum ləğv edildikdən sonra isə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir.

II FƏSİL. AQRAR SFERADA SIĞORTA MÜNASİBƏTLƏRİ

2.1 Kənd təsərrüfatının sahəsində risklər və sığorta tətbiqinin müasir vəziyyəti

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektoru iqtisadi artımı dəstəkləyir, yoxsulluğu azaldır və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir (Mahul və Stutley, 2010, s. 18). Dünya Bankının hesabatlarında bildirilir ki, kənd təsərrüfatında ÜDM-in artımı qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarının artımından, xüsusən də yoxsulluğun azaldılmasında iki dəfə daha effektivdir (Dünya Bankı, 2008, s. 6). Qida və kənd təsərrüfatı təşkilatının hesabatlarında kənd təsərrüfatının sağlam əhalinin inkişafına verdiyi töhfəyə görə bir ölkənin sosial və iqtisadi sıçrayış etməsi üçün əvəzsiz element olduğu bildirilir (FAO, 2002, s. 21). Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, inkişaf etmiş ölkələr üçün də diqqətdən kənar qala bilməyən bir sahə olaraq qalmaqdadır. Kənd təsərrüfatı dünya əhalisinin artması, qlobal istiləşmə nəticəsində dəyişən iqlim şəraiti və bioyanacaq istehsalı vasitəsilə qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmağın yeni bir yolu kimi ortaya çıxdığı üçün ərzaq təhlükəsizliyi fenomeni əhəmiyyət qazanmışdır.

Kənd təsərrüfatı sektorun açıq sahədə fəaliyyət göstərdiyinə, təbii şəraitdən birbaşa asılı olduğuna və müxtəlif digər xüsusiyyətlərinə görə digər sektorlarla müqayisədə təbii, iqtisadi və siyasi risklərə daha çox məruz qalır. Məhz bu səbəbdən kənd təsərrüfatı sektorunu üstü açıq fabrik də adlandırırlar. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı ilə məşğul olanlar çox vaxt müxtəlif tipli risk faktorları ilə üzləşirlər. Xəstəliklər və hava şəraitindəki kəskin dəyişikliklər kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olanların üzləşdiyi kənd təsərrüfatı risklərinin bəzi mənbələridir. Bu risklərə misal olaraq, quraqlıq, tufan, şaxta, dolu, yanğın və zərərli həşəratları göstərə bilərik. Bu təbii risklərdən qorunmaq üçün erkən xəbərdarlıq kimi texniki tədbirlərdən istifadə edilir. Bu texniki tədbirlər təbii risklərin təsirlərini minimuma endirmək üçün həyata keçirilir (Dinler və dig., 2005, s. 3).

Kənd təsərrüfatı üçün ən böyük risk təbiət hadisələrdir. Hava şəraiti, qiymət dəyişkənliyi, xəstəliklər və zərərvericilər kənd təsərrüfatı sektorunu təşkil edən bitki və

heyvanlara ən çox təsir edən əsas risklərdir. Bu risklər istehsalçılara maliyyə baxımından təsir edir və bu fermerləri müxtəlif tədbirlər görməyə sövq edir. Bu tədbirlərin ən çox yayılmış forması adı çəkilən risklərin ötürülməsi kimi ortaya çıxan kənd təsərrüfatı sığortasıdır. Lakin kənd təsərrüfatında risklər dedikdə yalnız məhsullarla bağlı risklər nəzərdə tutulmur, çünki sektorda çalışanlar da digər sahələrdəki kimi risklərlə üzləşə bilər. Nə qədər ki, risklər ölçülə bilən və proqnozlaşdırıla bilər, onlar kənd təsərrüfatı sığortası ilə əhatə olunur.

Avropa İttifaqı Komissiyasının 2008-ci il hesabatında Aİ-yə üzv ölkələrdə və digər ölkələrdə tətbiq edilən kənd təsərrüfatı sığortalarına dair hesabatda kənd təsərrüfatında rast gəlinən risklər ümumiyyətlə qiymət riski və istehsal riski kimi iki əsas qrupa bölünür (Bielza və dig., 2008, s. 23).

1. Qiymət riski: Kənd təsərrüfatı ticarətinin liberallaşdırılması ilə əlaqədar məhsul qiymətlərinin dəyişməsi;
2. İstehsal riski: Əlverişsiz hava şəraiti, zərərvericilər və xəstəliklər nəticəsində istehsalın azalması və s.

Hesabata görə, bu gün aqrar sektora xas olan ən mühüm risklər şəxsi risklər (sağlamlıq/ölüm), əmlak riskləri (yanğın, oğurluq), istehsal və ya məhsul riskləri (meteoroloji hadisələr, xəstəlik), qiymət riskləri (məhsulun qiymətlərinin enməsidir.), korporativ risklər (siyasət dəyişikliyi səbəbindən təsərrüfat gəlirlərinin azalması) və maliyyə (bank dərəcələrində artım) riskləri.

Bütün bu müxtəlif təsnifatlara baxmayaraq, risklər əsasən kənd təsərrüfatı istehsalının miqdarında/keyfiyyətində və fermerlərin gəlirlərində azalmalara səbəb olduğu üçün qida dəyər zəncirinin bütün iştirakçılara mənfi təsir göstərir. Bu kimi neqativ halların qarşısının alınması və aqrar sektorun sabitliyi və proqnozlaşdırıla bilməsi ərzaq dəyər zəncirinin əsas həlqəsi olan fermerlərin bu risklərə məruz qaldıqdan sonra da kənd təsərrüfatı istehsalının fasiləsizliyinin təmin edilməsindən və istehsalın davam etdirilməsindən asılıdır. Bu çərçivədə fermerlərin müntəzəm gəlir əldə etmələrini və istehsalı davam etdirmələrini təmin etmək üçün müxtəlif risklərin idarə

edilməsi alətləri hazırlanmışdır. Digər tərəfdən, uyğun risk idarəetmə alətinin seçimi yalnız riskin düzgün qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilə bilər və müvafiq qiymətləndirmədən sonra aşağıda izah edəcəyimiz risklərin idarə edilməsi alətlərindən biri və ya bir neçəsi seçilə bilər. Bu kontekstdə biz kənd təsərrüfatında rast gəlinən riskləri əhatə dairəsi, zərərin miqyası və təkrarlanma tezliyi baxımından üç səviyyəyə bölürük ki, müvafiq risklərin idarə edilməsi alətləri seçilsin.

Üçqat risk səviyyəsini bir piramida kimi düşünsək, ən aşağı səviyyəli risklər yüksək tezlikli, lakin aşağı itki qabiliyyətinə malik risklərdir və həm də fərdi risklərdir. Bu risk qatında yanğın, oğurluq kimi risklər var və istehsalçı risklərin təsirlərinin öhdəsindən öz səyi ilə gələ bilər. İkinci pilləni təşkil edən risklər daha ciddi zədələnmə qabiliyyətinə malik orta tezlikli risklərdir və eyni zamanda bir çox istehsalçıya mənfi təsir göstərə bilər. Bu risk qrupunu təşkil edən risklərə ən yaxşı nümunə dolu riskidir. Risk piramidasının zirvəsini təşkil edən üçüncü səviyyəli risklər daha az rast gəlinən, lakin kənd təsərrüfatı istehsalına ən ciddi ziyan vuran və eyni zamanda çoxlu sayda istehsalçıya təsir edə bilən fəlakətli risklərdir. Bu kontekstdə üçüncü təbəqədəki risklər quraqlıq və daşqın kimi geniş miqyaslı risklərdir və istehsalçılar onlara məruz qaldıqda bütün aktivlərini itirmək təhlükəsi ilə üzləşirlər (DRFIP, 2012).

Yüksək riskli sahə olan kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində zərərləri minimuma endirmək və qarşıya çıxan riskləri idarə etmək üçün risklərin idarə edilməsi strategiyaları vacibdir. Yuxarıda adı çəkilən risk amilləri kənd təsərrüfatında dalğalanmalar yaratdığı üçün kənd təsərrüfatında müntəzəm olaraq risk təhlili aparılmalıdır (Akçaöz və dig., 2006, s. 89).

Aqrar sektorda riski minimuma endirmək üçün yaradılan kənd təsərrüfatı sığortasının əsas məqsədi təbii hadisələrin biznes üçün fəlakətə çevrilməsinin qarşısını almaqdır. Biznes proseslərinin idarə edilməsi ilə buna nail olmaq mümkündür. Müasir biznes prosesləri kənd təsərrüfatında sığorta münasibətlərinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir. Sığorta bazarının təşkili və fəaliyyət göstərməsi prosesində biznes prosesləri sığorta şirkətinin konkret məqsədini həyata keçirən bir-biri ilə əlaqəli ardıcıl

idarəetmə fəaliyyətlərinin məcmusudur. Kənd təsərrüfatı sığortası bazarında biznes proseslərinin inkişafı və istifadəsi sığorta şirkəti iştirakçılarının sığorta maraqlarının maksimum ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə tədbirlərin düzgün strukturlaşdırılmasını və sistemləşdirilməsini tələb edən çoxşaxəli fəaliyyətdir (Vilenchuk, 2016, s. 156).

Kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi fəlakətlərin zərər və ziyanını azaltmaq üçün ən təsirli üsuldur. Risklərin idarə edilməsi fəlakətdən əvvəlki risklərə qarşı görülən tədbirləri əhatə edir. Fəlakətlər maddi və mənəvi itkilərə səbəb olmaqla yanaşı, hər bir ölkə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı sahəsinə də təsir edir. Fəlakət bəzən bütün dünyaya təsir edəcək qida problemlərinə səbəb ola bilər. Bu cür fəlakətlərin ağır nəticələrini yumşaltmaq üçün kənd təsərrüfatı sektorunda risklərin idarə edilməsi çərçivəsində aparılan araşdırmalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsində ilk növbədə mühafizə tədbirlərinə önəm verilir, bu tədbirlər kifayət etmədikdə isə iqtisadi və maliyyə alətlərindən istifadə edilir. Aqrar-sığorta kənd təsərrüfatında risklər və qeyri-müəyyənliklər nəticəsində baş verə biləcək zərərləri əhatə edən təminat sistemidir. Kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi prinsipləri aşağıdakılardır (Sümer və Polat, 2016, s. 240).

- Risk mənbələri və riskin ölçülməsi;
- İstehsalçıların risk götürmə qabiliyyətinin tənzimlənməsi;
- Risklərin idarə edilməsi strategiyaları;
- Kənd təsərrüfatı qərarlarının təhlili;
- Kənd təsərrüfatı siyasətinin formalaşdırılmasında riskin nəzərə alınması.

Kənd təsərrüfatı sektorunun məhsuldarlığına risklər və istehsalçıların bu risklərə qarşı davranışı təsir edir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları risklərə qarşı fərqli reaksiyalar verərək qərarlar qəbul edirlər. İstehsalçıların risklərə qarşı münasibəti üç şəkildə özünü göstərir:

- Riskdən yayınma;
- Riskə üstünlük vermək;

- Riskə qarşı neytral qalmaq.

Riskli hadisələr zamanı kifayət qədər ehtiyatlı davranma və daha az riskli investisiyalara yönələn istehsalçılar riskdən yayınan kateqoriyaya aiddirlər. Bu tip istehsalçılar riskdən sığortalanmaq üçün yüksək məbləğlər ödəməklə itki ehtimalını minimuma endirməyə çalışırlar. Burada ödənilən miqdarları müəyyən edən amil riskdən çəkinmə dərəcəsidir. Riskə üstünlük verən istehsalçılar isə riskdən yayınanların tam əksi olaraq riskli alternativlərə üstünlük verirlər. Neytral yanaşan istehsalçılar isə ən yüksək gəlir gətirən fəaliyyətin gəlir bölgüsündən asılı olmayaraq, gözləntiləri əsasında qərarlar qəbul edirlər (Barış, 2007, s. 45).

Aqrar sektorda riski qəbul etmək, riski minimuma endirmək və ya riskin baş verməsi nəticəsində dəyəcək ziyana baxmayaraq fəaliyyəti səmərəli və məhsuldar şəkildə davam etdirmək üçün bəzi tədbirlər görmək lazımdır. Bu kontekstdə risklərin idarə edilməsində bəzi strategiyaların müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Risk strategiyaları ədəbiyyatda müxtəlif yollarla təsnif edilmişdir. Bəzi risk strategiyaları aşağıda izah edilmişdir.

1. Çeviklik: Çeviklik dəyişən şərtlər altında gəlirində baş verə biləcək hər hansı dəyişkənliyi minimuma endirmək üçün müəssisənin strukturunda dəyişiklik etmək qabiliyyətidir. Çevik biznes yeni ideyalara, texnikalara və biliklərə açıqdır və onları tətbiq etməyə hazırdır. Kənd təsərrüfatı sektorunda çeviklik vacibdir. Kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan maşınlar bəzi dəyişikliklərlə digər istehsal sahələrində də istifadə oluna bilər. İstehsalçı öz istehsal fəaliyyətini dəyişmək və məhsulunu müxtəlif vaxtlarda və bazarlarda satmaq üçün çevikliyə malik olmalıdır.

2. Diversifikasiya: Diversifikasiya kənd təsərrüfatı sektoru üçün mühüm risklərin idarə edilməsi strategiyasıdır. Diversifikasiya dedikdə sadəcə bir növ məhsul və ya xidmətdən asılı olmayaraq məhsul və xidmət çeşidinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Məhsulların məhsuldarlığında və qiymətində dövrlər baxımından fərqlər olduğu üçün, bir məhsulun qiymətində və ya keyfiyyətində baş verə biləcək mənfi dəyişiklikləri digər məhsulun eyni göstəricilərində olan müsbət dəyişikliklə

kompensasiya etmək mümkündür. Beləliklə diversifikasiya nəticəsində risklər və qeyri-müəyyənliklərdən yaranan zərərlər minimuma endirilə bilər.

3. Sığorta: Kənd təsərrüfatı sığortası kənd təsərrüfatında risklər və qeyri-müəyyənliklər nəticəsində baş verə biləcək itki və zərərləri əhatə edən təminat sistemidir. Kənd təsərrüfatı sığortasında mövcud olan və ya qarşıya çıxacaq bütün risk və qeyri-müəyyənliklərə qarşı tədbir görmək mümkün deyil. Kənd təsərrüfatı sığortası olan istehsalçılar təbii şəraitdən əziyyət çəkdiyi halda onların itkiləri müqavilədə nəzərdə tutulan formada təmin edilir. Quraqlıq, sel, şaxta, dolu, yanğın kimi təbii fəlakətlər nəticəsində məhsulunu itirən və maddi ziyana uğrayan fermerlərin itkiləri qismən kənd təsərrüfatı sığortası ilə əhatə olunur.

4. Sabit gəlirli müəssisələrin birləşməsi: Daimi gəlir gətirən müəssisələri birləşdirməklə riskləri azaltmaq olar. Bəzi kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri digər fəaliyyətlərdən daha çox müntəzəm gəlir gətirir. Məsələn, südlük mal-qara fəaliyyətinin istehsalına daxil edilməsi müəssisəyə müntəzəm gəlir gətirə bilər. Yağınların qeyri-kafi və qeyri-müntəzəm olduğu əkinçilik ərazilərində suvarma və qabaqcıl əkinçilik texnikalarından istifadə etməklə məhsuldarlığı artırmaq olar.

5. Müqavilə əsasında istehsal: Fermer məhsul yığımından əvvəl alıcı ilə müəyyən məbləğ müqabilində əldə ediləcək məhsul üzrə razılaşıır. Beləliklə, istehsalçı özünü həm qiymət dəyişikliklərindən qoruyur, həm də risk faktorunu paylaşaraq minimuma endirir. Müqavilə əsasında istehsal fermer üçün kənd təsərrüfatı istehsalında satış zamanətidir.

6. Kənd təsərrüfatından kənar gəlirlər: Kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan insanların üzləşdiyi risklərə görə, zaman-zaman gəlirlərində azalma ola bilər. Bu riski aradan qaldırmaq üçün kənd təsərrüfatı sektorunda işləyən insanlar kənd təsərrüfatından başqa gəlir mənbələri yaradaraq riskin təsirlərini azalda bilərlər. Bu hal adətən daha kiçik kənd təsərrüfatı sahibkarlarına aid edilir.

2.2 Kənd təsərrüfatı sığortasının sığorta bazarındakı yeri və xüsusiyyətlərinin təhlili

Kənd təsərrüfatı sığortası kənd təsərrüfatı müəssisələrinə tətbiq edilən əmlak sığortasının xüsusi növüdür. Kənd təsərrüfatı sığortasının əhəmiyyəti və yayılması günü-gündən artır və ümumilikdə fermerlərin hər cür təbii fəlakətlər, xəstəliklər və bədbəxt hadisələr nəticəsində dəyən zərər və itkilərini, məhsul və heyvanlarını və əmlaklarını əhatə edir (Çetin və Turhan, 2013, s. 5). Kənd təsərrüfatı sığortası mövcud olanı qorumaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı sektorunun daha da irəliləməsinə imkan verən bir vasitədir. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı sığortası bankların istehsalçılara kredit verməsini asanlaşdıran elementdir. Çünki bu yolla banklar kreditlərinin qaytarılmasında daha rahat olurlar. Mövcud sərvətlərini qoruyaraq maliyyələşdirməyə daha asan çatan və sabit gəlir əldə edən istehsalçılar bu inamla yeni kənd təsərrüfatı texnologiya və texnikalarının tətbiqinə sərmayə qoyurlar, bununla da kənd təsərrüfatı məhsullarını artırır. Nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı sığortası inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı sektoru üçün mühüm vasitədir (Chikaire və dig., 2013, ss. 1-9).

Kənd təsərrüfatı sığortası həmçinin heyvandarlıq, akvakultura, istixana təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və atlarçılıq, xüsusilə də bitkiçilik sahələrini əhatə edir. Dünyada tətbiq edilən kənd təsərrüfatı sığortası məhsulları çox müxtəlifdir və onların əksəriyyəti bitkiçiliklə bağlı riskləri ödəmək üçün nəzərdə tutulub. Bununla belə, sektorda heyvandarlıq, istixanaçılıq, akvakultura, yarış atları və meşəçilik üçün hazırlanmış xüsusi kənd təsərrüfatı sığortası məhsulları var. Kənd təsərrüfatı sığortası məhsulları; əhatə etdikləri risklərə və kompensasiyanın müəyyən edilməsi üsullarına görə fərqlənirlər. Əvvəlcə dünyada bitki mənşəli məhsul sığortası ilə bağlı xüsusiyyətlərə nəzər yetirək.

Tək Risk Sığortası: Adından da göründüyü kimi, tək bir riskə qarşı kənd təsərrüfatı sığortası məhsuludur, bu tək risk adətən dolu riskidir. Dünyadakı bəzi tək risk sığortalarında dolu riskinə əlavə olaraq bir və ya daha çox qeyri-sistemik yanğın və ya oxşar risklər əlavə edilə bilər (Bielza və dig., 2008, s. 30).

Sığortanın əhatə etdiyi risklərin sayı sistemli səviyyədə olmayıb, az olduğundan, tək risk sığortalarında ödəniləcək sığorta haqları digər sığorta növləri ilə müqayisədə azdır. Sistemli risklərə görə yüksək mükafatların ödənilməsinin əsas səbəbi sığorta şirkətlərinin risk zamanı kompensasiya üçün böyük həcmdə kapitalla ehtiyacı olmasıdır, çünki bu risklər eyni vaxtda bir çox insana təsir edir. Belə bir vəziyyət sığortanın əsas iş prinsipinə ziddir. Çünki sığorta bir-biri ilə əlaqəsi olmayan risklərin sığortalanması ilə yaradılan mükafat fondunun fərdi riskləri asanlıqla kompensasiya edə bilməsinə əsaslanır. Kənd təsərrüfatında baş verə biləcək daşqınlar, quraqlıqlar, epidemiyalar kimi bir çox sığortalıya eyni anda təsir edən risklər, yəni sistem və ya məkan riskləri sığorta hovuzundan kompensasiya edilə bilməz.

Çoxlu Risk Sığortası: İki və ya daha çox riski əhatə edən kənd təsərrüfatı sığortası məhsuludur. Həm tək risk sığortası, həm də çoxsaylı risk sığortasının əhatə etdiyi riskin sığortalanmış məhsula vurduğu zərər kompensasiya olaraq istehsalçıya ödənilir. Tək və çoxlu risk sığortaları Avropa və Türkiyədə uğurla həyata keçirilir. Tək və çoxlu risk sığortaları da ilk yaranan sığorta tətbiqləridir və digər kənd təsərrüfatı sığortası məhsulları ilə müqayisədə tətbiqi nisbətən asandır (Bielza və dig., 2008, s. 30).

Gəlir Sığortası: Sığorta polisində aydın şəkildə qeyd olunan və istehsala təsir edən hər cür riskdən qorunma təmin edən kənd təsərrüfatı sığortası məhsuludur (Iturrioz, 2009, s. 8). Bəzi ölkələrdə, xüsusən də ABŞ-da məhsul sığortasına çox riskli məhsul sığortası da deyilir. (Bielza və dig., 2008, s. 32). Bu sığorta məhsulunda istehsalçının gözlənilən məhsuldarlığı istehsalçının və ya onun yerləşdiyi bölgənin əvvəlki illərin məhsul statistikası nəzərə alınmaqla hesablanır və bu gözlənilən məhsulun 50%-70%-i məhsulun gözlənilən qiymətindən ödənilir. Sonradan sığorta olunan məhsulun gözlənilən gəliri bu tariflərdən aşağı düşərsə, məhsuldarlıq fərqi yaranan iqtisadi zərər sığorta tərəfindən istehsalçıya qaytarılır (Iturrioz, 2009, s. 8-9).

Yüksək gəlir qrupuna daxil olan ölkələrin təxminən yarısında və orta gəlirli ölkələrin təxminən 80%-də tətbiq edilən sığorta paketi olan səmərəlilik sığortası tək və çox riskdən fərqli olaraq zərər əvəzinə gəlir məbləği əsasında hesablanır. Səmərəlilik

sığortalarının tək və çoxlu risk sığortalarından fərqləndiyi digər məqam isə demək olar ki, bütün risklərdən sığortalanmasıdır. Gəlir sığortasının risk əhatəsinin geniş olması istehsalçı üçün arzuolunan olsa da, risklərin artması sığorta haqlarının artmasına səbəb olur (Engürülü, 2015, s. 50).

Beləliklə, məhsul sığortası istehsalçılar üçün cəlbediciliyini itirir. Bununla belə, bir çox ölkələrdə müxtəlif tariflərdə sığorta haqlarını dəstəkləmək üçün dövlətlərin daxil edilməsi ilə bu problem aradan qaldırılır. Dünyada gəlir sığortası Avstriya (yalnız üzüm bağları üçün), Braziliya, Kanada, Çin, Kuba, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Lüksemburq, Cənubi Afrika, İspaniya, İsveç və ABŞ-da tətbiq edilir. Fəlakətlər üçün ayrılan büdcənin azaldılmasının dəstəklənməsi də dövlətlərin gəlir sığortasına dəstəyində mühüm amildir (Barnett, 2014, s. 2).

Qiymət Sığortası: Bu sığorta növü müəyyən miqdarda sığortalanmış məhsulun əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddən aşağı qiymət azalmasından qoruyur. Qiymət sığortasında sui-istifadə riskindən qaçınmaq üçün baza qiyməti sığortalının qiymətləndirərkən təsir edə bilməyəcəyi şəkildə spot bazarda və ya fyuçers bazarlarında məhsul qiymətlərinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir. Qiymət sığortasında qiymət itkisi məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olarsa, məhsul sığorta təminatından çıxarıla bilər. Bu vəziyyət fermerlər üçün qiymət sığortasına üstünlük verilməsini azaldır. Ancaq keyfiyyətin itirilməsini nəzərə alaraq mənəvi sui-istifadə riski açıqdır və sığorta şirkətləri bu məhsula müsbət yanaşmır (Bielza və dig., 2008, s. 32).

Burada qeyd etdiyimiz mənəvi sui-istifadə riski sığortalının sığorta terminologiyası ilə desək, sığortalı olmasına arxalanaraq, adətən baş verməyəcək riskləri öz üzərinə götürməsi deməkdir. Digər tərəfdən bunun əksi isə məhsulun risk dəyərini sığortalamaq istəyənlərin dəqiq bilməsi, sığortaçının isə bilmədən məhsulu daha aşağı risk qrupunda görməsidir (Roberts və dig., 2011, s. 2). Bu iki arzuolunmaz vəziyyətin əsasını sığortalı ilə sığortaçı arasında informasiya asimmetriyası təşkil edir.

Gəlir Sığortası: Məhsul və qiymət sığortasının birləşməsindən ibarət kənd təsərrüfatı sığortası növüdür. Gəlir sığortası təsərrüfatda bir məhsula və ya bütün

məhsullara tətbiq oluna bilən kənd təsərrüfatı sığortası növüdür. Bu sığorta növündə sığorta məhsulu həm gəlirin azalmasından, həm də məhsul qiymətlərindəki mənfi dəyişikliklərdən qoruyur. Gəlir sığortasında zəmanətli məhsul istehsalçının əvvəlki gəlir normasına uyğun olaraq, zəmanətli qiymət isə məhsulun yığım zamanı bazar qiymətinə görə və ya minimum qiymətdən əməliyyat qiyməti ilə müəyyən edilir (Iturrioz, 2009, s. 13). Bununla belə, bu sığorta növü üçün sığorta şirkəti həm gəlir, həm də qiymət risklərinin birgə ehtimalını hesablamağı bacarmalıdır (Bielza və dig., 2008, s. 32). Bu kontekstdə gəlir sığortası çox mürəkkəb sığorta məhsuludur.

Ümumi Sığorta: Fermada müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarını əhatə edən kənd təsərrüfatı sığortası növüdür (Bielza və dig., 2008, s. 33).

Qazanc Sığortası: Həm istehsal xərclərini, həm də qiymət və məhsul risklərini əhatə edən kənd təsərrüfatı sığortası növüdür. Qazanc sığortası məhsula yönəlmiş deyil, bütün təsərrüfat mənfəətini əhatə edir. Qazanc sığortası birbaşa fermerlərin rifahını hədəfləyən sığorta növü olduğundan fermerlər tərəfindən qəbul edilə bilən sığorta növüdür. Digər tərəfdən, o, əxlaqi sui-istifadə riskinə və mənfi seçim problemlərinə çox meyillidir, çünki təsərrüfat gəlirləri haqqında ardıcıl və etibarlı məlumat əldə etmək çətin bir prosesdir. Çünki təsərrüfat gəlirlərinin azalması təsərrüfat idarəçiliyində yanlış tətbiqlərdən də yarana bilər. Bundan əlavə, fermer asanlıqla işçi xərcləri, əməliyyat xərcləri və inventar kimi təsərrüfat gəlirlərinə təsir edən bir çox maddələrlə manipulyasiya edə bilər (Meuwissen və dig., 2003, s. 13).

Qazanc sığortası ilə gəlir sığortası arasında əsaslı fərq var. Müvafiq olaraq, gəlir fermerin ümumi gəliri, yəni müəyyən məhsulun müəyyən qiymətə satılması nəticəsində əldə edilən pul dəyəridir. Bununla belə, qazanc bu pul dəyərindən istehsal xərclərinin çıxılması nəticəsində fermerin əlində qalan pul dəyərini ifadə edir. Qazanc sığortası fermerin gözlənilən mənfəətini qorumaq məqsədi daşdığından sığorta edərkən gözlənilən xərcləri də nəzərə alan kənd təsərrüfatı sığortası növüdür. Qazanc sığortası hazırda ABŞ və Kanadada mövcuddur (Munich Re, 2011, s. 1).

İndeks Sığortaları: Əvvəllər qeyd etdiyimiz kənd təsərrüfatı sığortası növləri ənənəvi sığortalar adlanır və fermerə vurulan zərərin birbaşa hesablanmasına əsaslanır. Bununla belə, xüsusilə kiçik fermer təsərrüfatlarının çox olduğu və ya sığorta sektorunun kifayət qədər inkişaf etmədiyi ölkələrdə torpağa dəymiş itki və ya zərərin qiymətləndirilməsi ya çox baha başa gəlir, ya da qeyri-mümkün olur (Dünya Bankı, 2011, s. 17). Bu kontekstdə indeks sığortası dövlət qurumları və ya üçüncü şəxslər tərəfindən yaradılan indeksləri ölçməklə ödənişi həyata keçirən yeni kənd təsərrüfatı sığortası növüdür (IFC, 2015, s.15). İndeks sığortaları sahə-məhsul indeksi, məhsul-hava indeksi və standartlaşdırılmış müxtəlif bitki örtüyü indeksi kimi üçə bölünür. Sığorta şirkətinin fermerlərə indeks əsaslı sığorta növü təklif edə bilməsi üçün əsas şərt müvafiq indeks təşkil edəcək tarixi məlumatlara sahib olmaqdır.

Səmərəlilik İndeksi Sığortası: İlk dəfə 1950-ci illərdə İsveçdə hazırlanmış, sonra 1979-cu ildə Hindistanda və 1993-cü ildə ABŞ-da tətbiq edilmişdir. Kənd təsərrüfatı sığortasının bu növündə sığortalıya müəyyən sahədə reallaşdırılan orta məhsul nəzərə alınmaqla kompensasiya ödənilir. Bu çərçivədə fermerin sığortalanmış məhsulunun məhsuldarlığı orta sahənin 50%-dən 90%-ə qədər sığortalanır və biçin zamanı sahədə məhsuldarlıq orta göstəricidən aşağı düşərsə, fermerə kompensasiya ödənilir. Digər tərəfdən, fermerin məhsulu azalmasa, kompensasiya ala bilməyəcək (IFC, 2015). Sahə məhsuldarlığı indeksindən kompensasiya məhsulun yığılmasından 6 ay sonra verilə bilər (Iturrioz, 2009, s. 14).

Hava indeksi sığortası: 2002-ci ildən tətbiq edilir, kompensasiya əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxt ərzində meteostansiya tərəfindən ölçülən müəyyən hava parametrinin reallaşdırılmasına əsaslanır. Bu kontekstdə sığorta məhsulun itirilməsinə səbəb ola biləcək indeks sapmalarına qarşı qorunma təmin edir. Kompensasiya indeks əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddi aşdıqda və ya ondan aşağı düşdükdə ödənilir (IFC, 2015, s. 20-24).

Bu baxımdan, ən çox istifadə edilən meteoroloji indekslərdən biri yağış indeksidir. Bölgədə ilin sonuna yağan yağış indeksdə göstərilən həddən aşağı və ya yüksək olarsa,

faktiki itkidən asılı olmayaraq fermerə məhsuldarlıq indeksində olduğu kimi ödəniş edilir. Fermerə təzminat ödənişi bütün sığorta məbləği ola bilər, lakin praktikada əksər müqavilələrdə kompensasiya sığorta dəyərində və indeksdəki sığortaya mütənasib olaraq ödənilir (Iturrioz, 2009, s. 14). Meteorologiya indeksi sığortaları daha çox yağış indeksi olsa da, temperatur, küləyin sürəti və hətta günəşli saatlar indeksi sığortalarından və ya bu indekslərin kombinasiyalarından istifadə edilə bilər (Dünya Bankı, 2011, s. 17).

Digər tərəfdən, meteoroloji indeks sığortaları bütün hallarda etibarlı kənd təsərrüfatı sığortası məhsulu deyil. Meteoroloji göstərici sığortasından səmərəlilik əldə etmək üçün böyük bir ərazi götürmək lazımdır və meteoroloji hadisələrlə məhsuldarlıq arasında sıx əlaqə olmalıdır. Bu kontekst mürəkkəb şəraitə malik mikroiqlim xüsusiyyətlərinə malik bölgələrdə və ya dolu kimi yerli risklərə qarşı tətbiq edilmir. Bundan əlavə, müqavilədə göstərilən meteoroloji hadisə ilə əlaqəli olmayan məhsul itkilərini ödənmir (IFAD, 2011, s. 18).

Standartlaşdırılmış Vegetasiya Bitki İndeksi: Digər indeks sığortaları ilə müqayisədə yeni növdür. Digər indeks sığortalarında indeks yaratmaq üçün əhəmiyyətli miqdarda tarixi məlumatlara sahib olmaq lazımdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə meteoroloji göstəricilərin yaradılması və tarixi meteoroloji qeydlərin aparılması üçün lazım olan texniki infrastrukturun olmaması əsas tələbat olan bu ölkələrdə indeks sığortalarının istifadəsini çətinləşdirib. Lakin vegetasiya indeksi meteoroloji arxivlər əvəzinə peyk görüntülərindən istifadə etməklə bu problemi aradan qaldırır və hazırda Kanada, ABŞ, Keniya, İspaniya və Hindistanda pilot ərazilərdə tətbiq edilir. Bitki örtüyü indeksində yer üzündəki bitki örtüyünün canlılığı və yaşıllığı peykdən çəkilmiş fotosəkillər vasitəsilə ölçülür. Bu şəkildə vegetasiya indeksi bitki örtüyünün sağlamlıq vəziyyəti haqqında istənilən vaxt məlumat verə bilər. Bitki örtüyü indeksi dəyərləri meteoroloji göstəricilərdəki bir və ya iki hava hadisəsi dəyişənlərindən daha çox məhsulun inkişafına və ya stressinə səbəb olan amillər haqqında daha çox məlumat verir (McLaurin və Turvey, 2011).

Bitki örtüyü indeksi yeni indeks sığortası olduğundan, dünyada yenidən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bitki örtüyü indeksi ümumiyyətlə heyvandarlıq məqsədilə istifadə edilən çəmənliklərin quraqlıqdan sığortalanmasına yönəlib. Digər tərəfdən, ABŞ-da heyvandarlıqla yanaşı, arıçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan otlaqlar da bu sığortaya daxildir.

İndeks sığortası və xüsusilə meteoroloji indeks sığortası, Dünya Bankının inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istifadə etmək üçün böyük səy göstərdiyi bir sığorta məhsulu kimi önə çıxır. Dünya Bankı özünün müxtəlif nəşrlərində müəyyən indeks əsasında ödənilən kompensasiya hesabına torpaq sahəsinə dəyən ziyanın nəzarətin olmaması və mənəvi sui-istifadə və mənfi təsir riskinin aradan qaldırılması səbəbindən indeks sığortasının dəyərinin aşağı olduğunu iddia edir. Asimmetrik məlumatdan irəli gələn seçim, çünki kompensasiya obyektiv indeksə görə ödəniləcək və inkişaf etməkdə olan aşağı gəlirlilərin dəyəri indeks sığortasının ölkələr üçün yaxşı bir həll olduğunu bildirir. Əslində, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə indeks sığortasını yaymaq üçün Dünya Bankının nəzdində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Maliyyə Əməkdaşlıq Təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən Qlobal İndeks Sığorta Xidməti proqramı mövcuddur (IFC, 2015).

Lakin bütün bu müsbət cəhətlərə baxmayaraq, indeksli sığortalar hələ də sığorta bazarında geniş şəkildə istifadə olunmur. Dünyanın aparıcı təkrarsığorta şirkətlərindən biri olan Munich Reinsurance-dən Herboldun fikrincə, bunun səbəblərindən biri indeks sığortalarının infrastrukturunun kifayət qədər baha başa gəlməsidir. Çünki indeks sığortaları mürəkkəb struktura malikdir və tələb olunan məlumatlara çıxış məhduddur. Bundan əlavə, bir ölkədə istifadə olunan metodologiya digərində istifadə oluna bilməz. Odur ki, indeksli sığortalar digər sığortalardan qiymət baxımından aşkar üstünlüyə malik deyillər. Bundan əlavə, indeks sığortalarında göstərilən məhsuldarlıqla tarlada həyata keçirilən məhsuldarlıq arasında korrelyasiya aşağı olduğu üçün (60%-ə qədər) məhsul itkisinə baxmayaraq, fermerlərin kompensasiya ala bilməməsi indeks sığortalarının istifadəsinin azaldır (Herbold, 2013, ss. 50-52).

Aqrar sığortanın digər xüsusiyyəti isə heyvanların sığortasıdır. Heyvan sığortası atlar, öküzlər, inəklər, donuzlar, qoyunlar, keçilər, itlər və nadir hallarda vəhşi heyvanları əhatə edən kənd təsərrüfatı sığortasıdır. O, kənd təsərrüfatı sığortası bazarının təxminən 4%-ni əhatə edir. Heyvandarlıq sığortası qəza, yanğın və ildırım vurması kimi həm təbii, həm də sığortalanmamış davranış nəticəsində baş verə biləcək ölüm və əlillik, habelə funksiya itkisini əhatə edir. Bundan əlavə, baytarlıq xərclərini, nəqliyyat və qeyri-epidemiya xəstəlik risklərini əhatə edən geniş əhatə dairəsi olan mal-qara sığortaları mövcuddur. Ənənəvi olaraq, mal-qaranın sığortasında epidemiya xəstəlikləri sığorta təminatından çıxarılsa da, gigiyena şəraiti yüksək inkişaf etmiş və xəstəliklərin ölkəyə daxil olmasına qarşı effektiv tədbirlərə malik olan ölkələrdə onlar sığorta çərçivəsində təklif oluna bilər. Mal-qara sığortası həmçinin heyvanların kəsilməsini də əhatə edə bilər (Iturrioz, 2009, ss. 14-15). Heyvandarlıq sığortasında yeni bir sığorta məhsulu məhsul sığortasında olduğu kimi, indeks sığorta növü olan heyvan ölüm indeksi sığortasıdır. Heyvanların ölüm indeksi sığortası heyvandarlığın intensiv olduğu və buna görə də fəlakətli itkilərə məruz qaldığı ölkələr üçün hazırlanmışdır (Iturrioz, 2009, s. 15).

Bu sığorta növü hazırda Monqolustanda Dünya Bankının dəstəyi ilə həyata keçirilir və beynəlxalq təkrarsığorta şirkətləri tərəfindən də dəstəklənir. Monqolustanda praktikada iqlim şəraitinə görə heyvan ölümləri sığorta ilə əhatə olunur. Monqolustanda 2005-ci ildə tətbiq olunmağa başlayan heyvan ölüm indeksi sığortasında bölgədəki heyvanların 6%-dən çoxu öldüyü zaman sığorta aktivləşdirilir və təminat ödənilir. 2009-2010-cu illərdə Monqolustanda qışın sərt keçməsi səbəbindən heyvan ehtiyatının 22 faizi tələf olmuş və bu çərçivədə 1,3 milyon ABŞ dolları məbləğində təminat ödənilmişdir (GFDRR, 2015, s. 20-25).

Heyvan sığortasının başqa bir alt sahəsi yüksək qiymətli damazlıq atların sığortasını özündə cəmləşdirən At Sığortasıdır. Bu sığorta növündə atlar fərdi və ya tövlə kollektiv şəkildə sığortalana bilər. Saf cins at sığortasında ölüm, əlillik, sonsuzluq, müalicə və əməliyyat xərcləri sığorta tərəfindən qarşılır və sığorta dəyəri heyvanın

bazar qiymətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Heyvanın bazar dəyəri müəyyən edilərkən onun qazandığı və ya qazanacağı ehtimal edilən yarışların mükafatları əsas götürülür. Saf cins at sığortasında mənəvi sui-istifadə riski yüksək olduğundan atın bazar dəyərinin yalnız bir hissəsi sığortalanır (Iturrioz, 2009, s. 15).

Balıqçılıq Sığortası: Kənd təsərrüfatı sığortasında 1% paya malik olsa da, balıq ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi səbəbindən balıq təsərrüfatlarının artması səbəbindən bazar payının artması gözlənilir. Kommersiya dəyəri olan yastı balıqların, molyuskaların və qabıqlı balıqların və yosunların istehsalı da bu sığorta məhsulu ilə əhatə olunur. Akvakultura sığortası meteoroloji hadisələr, təbii fəlakətlər, çirklənmə, yırtıcılar, oksigenin tükənməsi, toqquşma, suyun pH və şoranlığının dəyişməsi risklərini əhatə edir. Balıqçılıq sığortası balıqçılıq məhsullarının istehsal proseslərinin mürəkkəb xarakterinə görə ekspertiza tələb edən sığorta növüdür. Bu çərçivədə sığorta və zərərin qiymətləndirilməsi zamanı sualtı qiymətləndirmələr aparılır (Iturrioz, 2009, s. 16).

Meşə Sığortası: Odun ehtiyatlarını yanğın, ildırım, partlayış və təyyarə zərbələrinə qarşı qoruyur və fırtına, vulkan püskürməsi, daşqın, dolu, şaxta, qar və buzun ağırlığı kimi zərərlərdən sığorta təminatına əlavə oluna bilər. Bundan əlavə, yanğınsöndürmə xərcləri və dağıntıların çıxarılması xərcləri də sığorta tərəfindən ödənilir. Meşə sığortasında sığorta dəyəri ağacların yaşına uyğun olaraq hesablanır (Iturrioz, 2009, s. 16).

İstixana sığortası: kənd təsərrüfatı sığortası bazarının 1%-ni əhatə edir. İstixana təsərrüfatı kapital tutumlu istehsal üsuludur və istixananı təşkil edən strukturun funksional saxlanması istehsalın davamlılığı üçün vacibdir. Ona görə də istixana sığortası əsasən istixana strukturunun qorunması əsasında sığorta məhsuludur. İstixana quruluşu və avadanlıqları, o cümlədən tufan, sel, yanğın, partlayış, zəlzələ, ildırım və təyyarələrin vurması riskləri sığortalanır. Bundan əlavə, bu sığorta çərçivəsində istixana daxilindəki məhsullar üçün ümumiyyətlə tək risk sığortası verilir (Iturrioz, 2009, s. 16).

2.3 Azərbaycan kənd təsərrüfatı sığortasının stimullaşdırılmasında Aqrar-sığorta fondunun rolu

Azərbaycanda aqrar sahə son zamanlarda dövlət tərəfindən ən çox diqqət mərkəzində olan və ən çox subsidiyalar ayrılan sahələrdən biridir. Belə ki, aqrar sahədə səmərəli fermer təsərrüfatının və sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əvvəlki vergi borcları silinmiş, onlara dövrü vergi güzəştləri verilmişdir. Kənd təsərrüfatı sığortası müxtəlif riskləri daşıyan və bir çoxunun ciddi nəticələri olan sığorta növü olaraq qalır. Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortasının mütərəqqi sistemə malik olan ABŞ, Kanada, İspaniya, Türkiyə və İsrailin təcrübəsi öyrənilərək, kənd təsərrüfatı sığortasında dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli əsas götürülür. Məsələn, İsrailin öndə gələn sığorta şirkəti olan Generali ən böyük yerli sığorta qrupunun 70%-nə sahibdir. Digər iki sığortaçı rezident sığortaçılarla eyni kapital tələblərinə tabe olan filiallar vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə resurslarına çıxışının məhdud olması bu sahədə aktiv sığorta mexanizminin, dövlət tərəfindən dəstəklənən aqrar sığorta mexanizminin mövcudluğunu obyektiv reallığa çevirib. Eyni zamanda, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün digər vergilərdən azad edilib. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda kənd təsərrüfatı ilə bağlı aşağıdakı zəruri tədbirlər də həyata keçirilmişdir (2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı):

- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və emalı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi;
- aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə, təsərrüfatlara dövlət maliyyə yardımı tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üçün infrastrukturun yaradılması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışının dəstəklənməsi;

- heyvandarlıq komplekslərinin inkişafı.

Kənd təsərrüfatı daim təbii fəlakətlərə məruz qaldığından onun sığortası geniş vüsət alıb. Buraya bitkilərin, çoxillik bitkilərin, habelə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fermer təsərrüfatlarının mal-qaranın, texnikanın, inventar və avadanlıqların ümumi sayı və s. daxildir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas və köməkçi məhsulları təbii fəlakətlərdən, digər meteoroloji və təbii hadisələrdən sığortalanır. Müxtəlif kortəbii və xoşagəlməz hadisələr istehsal prosesinə təsir göstərərək məhsul itkisinə və maliyyə çətinliyinə səbəb olduğundan sığorta orqanlarından alınan sığorta ödənişləri hesabına itkilər ödənilir, maliyyə çətinlikləri aradan qaldırılır. Kənd təsərrüfatında sığorta olunan obyektlər aşağıdakılardır:

1. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları;
2. Kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzli vəhşi heyvanlar, arı ailələri;
3. Kənd təsərrüfatı binaları, tikililəri, qurğuları, avadanlıqları, maşınları, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak növləri (azqıymətli və tez xarab olan əşyalar və təbii ot məmulatları istisna olmaqla).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 01.01.2020 tarixli aqrar sığorta subyektinin tərkibi haqqında qərarına əsasən, aqrar sığortaya cəlb olunan bitki və heyvanların siyahısı təsdiq edilib. Bu qərara əsasən, Azərbaycanda arpa, buğda, kartof, qarğıdalı, portağal, şəkər çuğunduru, naringin, limon, tütün, çay, düyü, üzüm, pambıq, fındıq, 1 yaşdan 7 yaşa qədər südlük inək və camış və balıq sığortalana bilər (Aqrar sığorta predmetinin Tərkibi'nin təsdiq edilməsi haqqında QƏRAR). Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı sığortası ilkin olaraq bütün əsas bitkiləri əhatə edir ki, bu da ölkənin ümumi əkin sahəsinin 84%-ni təşkil edir. Bundan əlavə, Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli qərarı ilə kənd təsərrüfatı sığortasının əhatə etdiyi risklərin tərkibi aşağıdakı kimi təsdiq edilib (Aqrar sığorta Qaydaları'nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı):

- taxıllar, paxlalılar və yağlı bitkilərdə dən;
- lifli bitkilərdə lif;

- əsas məhsulu kök və dibində olan bitkilərdə kök və dib;
- əsas məhsulu yarpaq olan bitkilərdə yarpaq;
- meyvəsi yeyilən bitkilərdə meyvə;
- yem bitkilərində isə bütün yaşıl hissə.

Həmçinin, bu qərara əsasən, fermerlər əlavə sığorta haqqı ödəməklə portağal, limon, naringi və üzüm məhsullarında dolu riski səbəbindən kəmiyyət itkisi ilə yanaşı, keyfiyyət itkisini də sığortalayaraq təminat əldə edə bilirlər. Bundan əlavə, fermerlər və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları əlavə sığorta haqqı ödəməklə buğda və arpa məhsullarının kəmiyyətində, eləcə də gövdədə itkisinə zəmanət verə bilirlər. Bu qarantiyaya əsasən sığorta məbləği bir bitki üzrə sığorta məbləğinin 40%-dən çox ola bilməz. Əlavə sığorta haqqı ödəməklə həmçinin bitki xəstəliklərinin, zərərvericilərin və xüsusilə təhlükəli zərərvericilərin yayılması ilə bağlı kəmiyyət itkiləri də təmin oluna bilər. Sığorta müqavilələrində digər sığorta hadisələri də nəzərdə tutula bilər. Sığorta müqaviləsinin tərəfləri müqaviləyə vaxtıdan əvvəl xitam verilməsi barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməlidirlər. Sığortaedənlər ayrılmış maliyyə yardımının istifadəsinə dair Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanına hesabat təqdim edirlər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı yanında yaradılmış xüsusi hesabda toplanmış maliyyə yardımının istifadə olunmamış qalığı dövlət büdcəsinə qaytarılır. Kənd təsərrüfatında əmlakın sığortası üzrə maliyyə yardımının məbləğinin düzgün hesablanmasına, onun məqsədyönlü istifadəsinə və hesabatların təqdim edilməsinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə risklərin sığortası ilə bağlı münasibətləri birgə sığorta mexanizmi vasitəsilə tənzimləyən, aqrar sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edən yeni sığorta mexanizmi yaradılmışdır. Bununla bağlı “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 27 iyun tarixli 1617 nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası

Prezidenti Fərman verib. Aqrar sığorta haqqında qanun aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- Aqrar Sığorta Fondunun fəaliyyətə başlaması;
- kənd təsərrüfatı sığortası fəaliyyətinin əsaslarının müəyyən edilməsi;
- Kənd təsərrüfatı sığortasının qabaqcıl təcrübə əsasında həyata keçirilməsi;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlığın təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı sığortası üzrə ekspertlər institutunun yaradılması;
- kənd təsərrüfatı sığortası üzrə statistik məlumatların daxil olduğu elektron informasiya sisteminin yaradılması;
- Ölkədə kənd təsərrüfatı risklərinin təkrar sığortası üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- Kənd təsərrüfatı sığortası mexanizmində qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrin təcrübəsinin daha yaxından öyrənilməsi;
- Stabil və təhlükəsiz kənd təsərrüfatı sığortası mexanizminin formalaşması üçün münbit zəminin formalaşdırılması.

Yeni sığorta mexanizmi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq birgə sığorta sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Birgə sığorta sistemi sığortaçıların birgə fondlarla özünü sığortalamasını əhatə edir. Sığorta şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən sığortadan fərqli olaraq, bu sistemdə heç bir sığorta hadisəsi baş vermədikdə yığılan vəsait silinmir və növbəti ilə saxlanılır. Bundan başqa, dövlət sığortalılara sığorta vəsaitinin müəyyən faizi həcmində subsidiyalar verir. Təkrarsığorta siyasəti və sığorta risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi nəticəsində bu sahədə davamlı və səmərəli fəaliyyət təmin olunur. Bu da fəlakətlər zamanı dövlət büdcəsinin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almağa xidmət edir. Bu tədbirlər çərçivəsində kənd təsərrüfatının etibarlı sığortası mexanizminin tətbiqi qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsulun həcmi artırmaqla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və aqrar sektorun investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərəcək. Yeni aqrar sığorta sisteminin tətbiqi kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığının təmin edilməsinə yönəlib. Yeni

mexanizm sığorta şirkətlərinin yaradılması ilə Aqrar Sığorta Fondunun nəzdində idarəetmə orqanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bütün bunlarla yanaşı, Aqrar Sığorta Fondu fermerlərin itkilərini ödəyəcək, sığorta haqlarının yarısı isə dövlət tərəfindən ödəniləcək.

Aqrar Sığorta Fondu fermerlərə sığorta xidmətləri göstərməyə başlayıb. Təşkilat aqrar sığorta sisteminin təşkilini, inkişafını, dayanıqlığını və fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmək, idarəetmə orqanının formalaşdırılması və fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədi ilə yaradılıb. İndiyədək bu xidməti Azərbaycanda özəl sığorta şirkətləri göstərirdi. Özəl şirkətlər kommersioniya əsaslı fəaliyyət göstərdiyi üçün bəzən zərərli hesab etdikləri müəssisələri sığortalamaqdan imtina edirdilər. Burada mühüm məqam odur ki, Fond qeyri-kommersioniya əsası ilə fəaliyyət göstərdiyi üçün fermerlərin itkilərini ödəyəcək.

Aqrar Sığorta Fondu vasitəsilə sığortalandıqda sığorta haqlarının 50 faizini dövlət təmin edir. Əgər sığorta haqqı 1000 manat müəyyən edilirsə, fermer cəmi 500 manat ödəyir. Sığorta hadisəsi baş verdikdə, ərazidə məhsuldarlıq orta bazar qiymətinə vurulacaq və sığorta ödənişi müəyyən ediləcək. Aqrar sığorta sisteminin işə salınması ümumilikdə aqrar sektorun risklərini azaldacaq. Nəticədə bu sahəyə investisiya və kreditlərin cəlb edilməsi asanlaşacaq. Qeyd edək ki, Azərbaycanda aqrar sığorta sistemi qardaş Türkiyənin TARSİM təşkilatının təcrübəsi və dəstəyi ilə formalaşmışdır. Bu model dünyada ən uğurlu mexanizmlərdən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sektorda əldə olunan uğurlar və yüksək nəticələr Azərbaycanda dinamik inkişafın göstəricisidir. Bu tərəqqi və firavanlıq əhalinin maddi vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan məqsədyönlü dövlət siyasətinin nəticəsidir.

III FƏSİL. AQRAR-SIĞORTA FONDUNUN FƏALİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ PRAKTİKALARIN TƏTBİQİ İMKANLARI

3.1 Azərbaycanca aqrar sığortanın inkişaf perspektivləri

Aqrar sığorta tək cə istehsalçı təşkilatların könüllü təşəbbüsü əsasında deyil, həm də hökumətin fəal köməyi ilə yaradıla və inkişaf etdirilə bilər. Dövlətin bazar iqtisadiyyatına yalnız məhdud şəkildə müdaxilə etməsi məqbuldur, lakin aqrar sahədə sığorta ittifaqlarının yaradılmasında təlim və elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, aqrar sığorta şirkətlərinə ilkin mərhələdə lazımı yardımın göstərilməsi, güzəştli dövlət kreditləri və aqrolizinq hesabına istehsal vasitələrinin ayrılması zamanı kənd təsərrüfatı kooperativlərinin ehtiyaclarının nəzərə alınması hökumətin geniş imkanları daxilində səmərəli şəkildə təşkil edilmişdir. Ötən onillikdə kənd təsərrüfatının bütün göstəricilərinin dəfələrlə artmasına baxmayaraq, nəticələr hələ də sektorun potensialını tam əks etdirmir. Mövcud ssenariyə töhfə verən elementlərdən biri də kənd təsərrüfatı sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəticəsi olan digər sektorlarla müqayisədə sahibkarların kənd təsərrüfatına investisiya qoymağa bir qədər ehtiyatlı yanaşmasıdır. Bu yüksək riskli mühitdə fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə itkilərinin azaldılması və bunun nəticəsində dəyən zərərin silinməsi üçün güclü sığorta sisteminin olmaması kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərən digər məsələdir. Aqrar sığorta sisteminin yaradılması və inkişafı kənd təsərrüfatında istehsal münasibətlərinin ən münasib təşkilati struktur çərçivəsində tətbiqini təmin etməklə yanaşı, istehsal subyektlərinin maliyyə dayanıqlığını da gücləndirməyə imkan verərdi.

Kənd təsərrüfatı sektorunda sığortanın stimullaşdırılması hökumətin maliyyə yardımını olmadan mümkün deyil. Bu sığorta tədbirlərinin mürəkkəbliyi onların effektivliyinə nail olmaq üçün zəruri, lakin kifayət deyil. Hal-hazırda, bir çox ölkələr öz regionlarında kənd təsərrüfatı sığortasının artımını təşviq etmək üçün dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar hazırlayır və icra edir. Eynilə, əhalinin sığortaya dair məlumatlılığının artması kontekstində ölkəmizdə də oxşar üsuldən istifadə edilir. Bir sıra müvafiq proqramlara nəzər salsaq bir çox məsələlərin həlli inkişaf

proqramları vasitəsiylə əhatə olunur: kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üçün infrastrukturun inkişafının təşviqi; borc vermək; sığorta; logistika; və digər xidmətlər; dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi; kənd təsərrüfatı sığortasına maliyyə və kredit dəstəyi; kənd təsərrüfatı sığortasına elmi və informasiya dəstəyi; və digər proqramlar.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sığortasının davamlılığı üçün nəzərdə tutulan təcrübələri və gələcək hədəfləri müəyyən etmək üçün kənd təsərrüfatı sığortasının güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilməli, kənd təsərrüfatı sığortasında imkan və təhlükələr yaxşı təhlil edilməli və təcrübələr həyata keçirilməlidir.

Son zamanlar həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatında sistemli risklərin effektiv idarə olunması məqsədilə bir sıra kənd təsərrüfatı sektorlarında innovativ sığorta məhsulu hesab edilən meteoroloji məlumatlara əsaslanan indeks əsaslı sığorta modeli tətbiq edilmişdir. İndeksləşdirilmiş sığorta ənənəvi sığorta paradiqmasına uyğun alternativ kimi nəzərdən keçirilir və o, ənənəvi sığortanın həll edə bilmədiyi geniş spektrli məsələlərin həllində effektiv olduğunu sübut etmişdir. Eynilə, dissertasiyada müzakirə olunan aqrar sığortanın indeks metodu Azərbaycanda da tətbiq edilməlidir. Daha ətraflı məlumat verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, standart sığortanın bir sıra çatışmazlıqları var. Mütəxəssislər və Azərbaycandakı kənd təsərrüfatı şirkətlərinin rəhbərləri quraqlığın ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunun üzləşdiyi ən mühüm sistem riski olması ilə razılaşırlar. Eyni zamanda, quraqlıq müəyyən edilmiş təhlükələrdən biri deyil. Bu riskin ən ağır yükünü suvarılmayan əkin sahələrini becərən fermerlər çəkir. Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi əkin sahəsinin 40 faizi suvarılmayan kənd təsərrüfatı bitkilərinin payına düşür.

Suvarılan ərazilərdə quraqlıq fermerlərin məhsuldarlıq səviyyəsinə, eləcə də ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Bununla belə, suvarılmayan rayonlarla müqayisədə quraqlığın vurduğu zərərin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Quraqlıqdan sığorta suvarılan sahələrdə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün o qədər də

cəlbedici olmasa da, bu perspektivə görə, suvarılmayan sahələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar üçün ən təhlükəli risk hesab olunur.

Keçmiş təcrübəyə əsaslanan iri fermer təsərrüfatları adətən sığorta müqavilələrinə qoşulmaqda maraqlıdırlar. İri fermer təsərrüfatlarına müsbət miqyas təsiri nəticəsində yüksək məhsuldarlıq, əhəmiyyətli pul vəsaitlərinin hərəkəti və nəticədə böyük maliyyə resursları bu aktivlərin qorunması üçün sığorta polisinin alınmasını zəruri edir. Kiçik təsərrüfatlar isə iri fermer təsərrüfatlarından fərqli olaraq adi sığortadan azadırlar. Kiçik əkin sahələrinə miqyas təsirinin olmamasının məhsuldarlığa heç bir təsiri olmadığını hiss etdikləri üçün kənd təsərrüfatı sığortasına ehtiyac olduğuna inanmırlar. Eyni zamanda, kiçik təsərrüfatların fəaliyyəti, maliyyə sıxıntıları kontekstində sığorta ödənişlərini onlar üçün əlçatmaz edir, onların imtiyazlardan məhrum olmasına səbəb olur. Sığorta firmaları isə adi qaydada 2-3 hektardan çox ərazini sığortalamağı sərfəli hesab etmirlər.

İndeks əsaslı sığorta sxemini proporsional sığorta haqları ödəyən və aztəminatlı kiçik təsərrüfatları homojen təhlükələrdən qoruyan maliyyə alətinə çevirmək mümkündür.

Əvvəlki fəsildə qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda aqrar sığorta fondunun yaranması ilə kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi və kompensasiyası yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Aqrar Sığorta Fondunun əsas məqsədi davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləməklə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş öhdəlikləri hər zaman yerinə yetirməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara yüksək keyfiyyətli sığorta xidmətləri göstərməkdir. Aqrar Sığorta Fondunun əsas məqsədləri kənd təsərrüfatı istehsalının uzunmüddətli həyat qabiliyyətini və dayanıqlığını təmin etmək; istehlakçıların maliyyə maraqlarının keyfiyyətli müdafiəsini təmin etmək; sığorta bazarında yüksək keyfiyyət standartlarına və yüksək mövqelərə nail olmaq; kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasına dəstək vermək; kənd təsərrüfatının qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisinin

artmasına nail olmaq; ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək; və fermerlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yardım etməkdir.

Kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün yetişdirilən bir ildən yeddi yaşa qədər olan südlük inəklər və camışlar sığorta obyektidir. Heyvanlara gəldikdə, aqrar sığorta hansı təhlükələri əhatə edir? Aşağıda sadalanan risklərdən biri və ya bir neçəsi nəticəsində sığortalanmış heyvanın ölümü:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 7 mart tarixli 65 nömrəli və 66 nömrəli qərarları ilə təsdiq edilmiş və təfərrüatları müəyyən edilmiş karantin və xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin siyahısına daxil edilmiş xəstəliklər istisna olmaqla, digər yoluxucu xəstəliklər.
- ilan sancması, həşərat dişləməsi, zəhərli otlardan və ya yemdən zəhərlənmə, təbii fəlakətlər (zəlzələ, sürüşmə, tornado, qasırğa, tufan, dolu), yanğın, vəhşi heyvanların hücumu və üçüncü şəxslərin fəaliyyəti.

Bundan əlavə, oğurluq, soyğunçuluq və soyğunçuluq nəticəsində dəymiş ziyan, əlavə sığorta haqlarının ödənilməsi ilə əhatə olunan risklərə əlavə olaraq əlavə sığorta haqları hesabına ödənilə bilər.

Heyvanın qapalı şəraitdə saxlanması və saxlanma yerinin Heyvanların saxlanması, artırılması və istifadəsi Qaydalarına uyğun olması tələb olunur (Nazirlər Kabinetinin 30 yanvar 2007-ci il tarixli, 19 nömrəli qərarı); heyvan Baytarlıq tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi Qaydalarına (Nazirlər Kabinetinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli, 11 nömrəli qərarı) uyğun qulluq edilməli və qidalandırılmalıdır; və heyvan peyvənd edilməlidir.

Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTIS) heyvanın sağlamlığı və rifahı (EKTIS) ilə bağlı məlumatları özündə birləşdirməlidir. Ona təqdim olunan sənədlərə və məlumatlara əsasən, Fondun məsul əməkdaşı ona təqdim edilmiş sənədlər və məlumatlar əsasında Fondun müqavilə bağlamaq qərarı ilə razılaşmalıdır. Sığorta predmeti müqavilənin bağlanması üçün təsdiq edildikdə, qərəzsiz ekspert sığorta predmetini araşdıracaq.

İdarəetmə orqanının məsul işçisi müstəqil ekspertin təqdim etdiyi faktları və sənədləri qiymətləndirir və şirkətlə sığorta müqaviləsinin bağlanıb-bağlanmamasını müəyyən edir. Sığorta haqları hər ay ödənilir. Sığorta haqlarınızı bir böyük ödənişlə və ya aylıq hissə-hissə ödəmək mümkündür. Sığorta haqqı aşağıdakı komponentlərə bölünür:

- sığorta ödənişinin sığortalı tərəfindən ödənilməli olan hissəsi;
- Sığorta haqqının sığorta haqqının 50 faizini təşkil edən dövlət büdcəsi hesabına ödəniləcək hissəsi.
- Sığorta müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, sığorta haqqı birdəfəlik ödənişlə ödənilir.

Sığorta haqlarının qismən ödənilməsini nəzərdə tutan aqrar sığorta müqavilələrində sığorta haqqının yalnız qismən ödənilməsi halında hansı üsula riayət edilməli olduğu barədə müddəa olmalıdır.

İstənilən halda sığortalı sığorta haqqının ümumi məbləğinin ən azı 25 faizini təşkil edən ilkin hissəsinin ödənilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Sığorta haqqının tam və ya hissə-hissə ödənilməsindən asılı olmayaraq, sığortalı bütün sığorta haqqını bir dəfəyə ödəyirsə və ya sığortalı sığorta haqqını hissə-hissə ödəyirsə, birinci hissə müqavilənin bağlandığı tarixdə müqavilə imzalandıqdan sonrakı gün ödənilir.

Aqrar sığorta müqaviləsində sığorta haqqının qismən ödənilməsi nəzərdə tutulursa, sığorta müqaviləsi sığorta haqqının birinci hissəsi ödənildikdən sonra qüvvəyə minir və ya aqrar sığorta müqaviləsində sığorta haqqının tam ödənilməsi nəzərdə tutulursa, sığorta müqaviləsi sığorta haqqının tam məbləği ödənildikdən sonra qüvvəyə minir.

Vasitəçi sığorta hadisəsi baş verdikdən sonra 24 saat ərzində aqrar sığortaçıya və ya tənzimləyici orqana, habelə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq sığorta hadisəsi barədə məlumatlandırılmalı olan digər səlahiyyətli dövlət orqanlarına sığorta olunanın baş verməsi barədə məlumat verməlidir.

Dəymiş zərərin araşdırılması və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müstəqil ekspert yardım üçün cəlb olunur.

Ödəniş və ya imtina müstəqil ekspertin qiymətləndirməsi və şirkətə təqdim olunan fotosəkillər əsasında həyata keçirilir.

3.2 Kənd təsərrüfatı sığortası üzrə ABŞ-ın USDA və Türkiyənin TARSİM təcrübəsi və milli sığorta bazarında tətbiqi imkanları

ABŞ-da kənd təsərrüfatı sığortası sistemi qeyd edildiyi kimi dövlət-özəl tərəfdaşlıq modelidir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı sığortasının idarə edilməsində əsas səlahiyyətli orqanlar USDA-ya bağlı olan FCIC və onun idarəetmə orqanı olan RMA-dır. Bu çərçivədə, FCIC mükafat dəstək dərəcələri, təkrarsığorta, mükafatların toplandığı nöqtə və kənd təsərrüfatı sığortasında bütün xərclərə cavabdeh olan orqandır, özəl şirkətlər isə yalnız sığorta polislərinin marketinqi və sığorta məhsullarının inkişafı üçün cavabdehdir (Yazgı, Olhan, 2017).

ABŞ-da kənd təsərrüfatı sığortasından geniş istifadə olunur və gəlirə əsaslanan məhsul sığortasına və əməliyyat gəlirinə əsaslanan gəlir sığortasına daha çox üstünlük verilir. Tətbiq yalnız benefisiara kreditin verilməsini deyil, həm də investorun güclü və zəif tərəflərini müəyyən edəcək məsləhət xidmətlərini əhatə edir və ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, ABŞ-da istehsalçılara təbii fəlakət yardımları da verilir (Smith, Goodwin, Brown, 2010).

Sığorta əməliyyatları və marketinq istehsalçılara risklərin idarə edilməsi üzrə həllər təklif edən 18 özəl sığorta şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Marketinq, risklərin idarə edilməsi və zərərin qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi, ciddi keyfiyyət meyarlarını tətbiq edən sığorta şirkətləri istehsalçılara dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən məhsul sığortası təklif etmək səlahiyyətinə malikdir. FCIC tərəfindən müəyyən edilən qiymətlər və şərtlər bu proqramda iştirak edən bütün mütəxəssis sığorta şirkətləri tərəfindən tətbiq edilir. Beləliklə, sığortaçılar yalnız xidmət və məsləhət sahəsində rəqabət apara bilirlər. Sistem istehsalçı ilə sığorta şirkəti arasında bağlanmış, məhsul ilinin sonunda tərəflərə ləğv etmək və ya xitam vermək hüququ verən

müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərir və ləğv edilmədikdə avtomatik yenilənir (Smith, Goodwin, Brown, 2010). Müqavilə regionlar arasında fərqlənən məhsul çeşidi daxilində istehsalçının bütün uyğun torpaq sahələrini sığortalayır. Məhsul sığortası müqavilələri FCIC tərəfindən hazırlanır və federal qanunla verilir. Sığorta polisləri kommersiya, özəl sektor sığorta təminatçıları tərəfindən də hazırlana bilər. FCIC təsdiq edərsə, özəl sektor tərəfindən yaradılmış Polislər FCIC tərəfindən qəbul edilən Polisləri əvəz edir və ya əlavə edir. Bununla belə, bu cür Polislər qaydalar kimi dərc edilmir, lakin dərc edilmiş federal qanunlar çərçivəsində mövcud müddəaların bildirişləri kimi dərc olunur (Ray, 2013).

FCIC-in missiyası istehsalçıları lisenziyalı özəl agentlər və brokerlər vasitəsilə məhsul sığortası almağa təşviq etməkdir. Qurum təsdiq etdiyi proqram çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsullarını sığortalayan kommersiya firmalarını da təkrar sığortalayır. FCIC tərəfindən təkrar sığortalanan özəl şirkətlərə 1998-ci ildən etibarən Federal Məhsul Sığortası Qanununa əsasən çoxsaylı risk sığortası təmin etmək səlahiyyəti verilmişdir. Risklərin idarə edilməsi 100-dən çox məhsulu əhatə edir. Polislərə ümumiyyətlə ümumi məhsul sığortası müddəaları, xüsusi məhsul müddəaları, Polis təsdiqləri və xüsusi müddəalar daxildir. Bir çox məhsullar üçün Polislər mövcud olsa da, bəzi Polislər pilot bölgələrdə sınaqdan keçirilir və ölkə daxilində tətbiq edilmir. Mövcud məhsul Polisi bəzi bölgələrdə və ya ştatlarda mövcud deyilsə, istehsalçılar öz regionlarında proqramları genişləndirmək və növbəti istehsal ilində tələb etdikləri sığorta planından yararlanmaq üçün FCIC çərçivəsində fəaliyyət göstərən RMA-nın regional ofislərinə müraciət edə bilərlər.

1930-cu illərdə uzun sürən quraqlıq səbəbindən ABŞ-ın cənub bölgələrində torpaq həddindən artıq qurudu və nəticədə bir sıra dəhşətli toz fırtınaları baş verdi, yüz milyonlarla ton torpağın üst qatını külək sovurdu. Federal Bitki Sığorta Korporasiyası (FCIC) 1938-ci ildə eyni illərdə baş verən böyük depressiya səbəbiylə kənd təsərrüfatı sektorunda rast gəlinən neqativləri aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır. 1980-ci ildə

qüvvəyə minən Federal Bitki Sığortası Qanunu ilə proqrama daxil olan bitkilərin və bölgələrin əhatə dairəsi genişləndirildi (Smith, Glauber, 2012).

2000-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Risklərinin Qorunması Aktı qüvvəyə minmişdir. Bu qanun kənd təsərrüfatı qanunu deyil, kənd təsərrüfatı sığortasında islahatların aparılması zərurəti ilə əlaqədar qəbul edilib. Yuxarıda adı çəkilən qanun müzakirə edilərkən Konqresdə kənd təsərrüfatı sığortasının fermerlər üçün daha münasib olması ideyası üstünlük təşkil edirdi. Çünki 1996-cı və 1999-cu illərdə ABŞ-da baş verən qasırğalar, 1997-ci ildə ABŞ-ın orta-qərb ştatlarına təsir edən daşqınlar, 1998-1999-cu illərdə quraqlıq və 1998-2000-ci illərdəki aşağı qiymətlər, faktiki olaraq müvəqqəti fəlakət ödənişləri idi (Shields, 2013). Bu kontekstdə, yuxarıda qeyd olunan qanun federal məhsul sığorta haqlarına dəstəyi artıraraq mükafat haqlarında 25% azalma etdi. Mükafatlara verilən dəstəyin bu artımı bütün məhsullar və bütün əhatələr üçün keçərli oldu və 1994-cü ildə qüvvəyə minən gəlir sığortası proqramları ən çox müsbət təsir etdi. Çünki ilk dəfə 1994-cü ildə dərc edildiyi kimi, mükafat dəstəyi yalnız gəlir sığortasının gəlir riskini əhatə edən hissəsinə verilmiş və qiymət riski üzrə mükafatlar dəstək çərçivəsindən çıxarılmışdır ki, bu da gəlir sığortasını bahalaşdırmışdır. 2000-ci ildə qüvvəyə minən qanunla qiymət riskləri də dövlət dəstəyinin əhatəsinə daxil edilmiş, gəlir sığortaları daha qənaətcilləşdirilmişdir. Bundan əlavə, bu vəziyyətin təbii nəticəsi olaraq, 1994-cü il qanununda mükafat dəstəyi gəlir və ya qiymət örtüyü artdıqca artarkən, bu qanunla zəmanət verilən dərəcə artdıqca mükafat dəstəyi artdı, beləliklə daha yüksək əhatə dərəcələri əldə edildi. Bu qanunla fermerin yalnız Fəlakətin əhatə dairəsi (Catastrophic Risk Protection - CAT) alması və daha əhatəli, lakin daha bahalı sığortalardan yayınmasının qarşısını almağa çalışılıb (Smith, Watts, 2019).

Sözügədən qanunun gətirdiyi yeniliklərdən biri də gəlir sığortasının bir növü olan Real İstehsalın Qeydiyyatı sığortasıdır. Buna əsasən, qanundan əvvəl 4 ildən 10 ilə qədər sığorta olunan sahədə məhsulun orta məhsuldarlığına əsaslanan gəlir sığortası yaradıldı. Bu yolla zəmanət veriləcək məhsulun miqdarını artırmaq mümkün olub. 2000-ci il Kənd Təsərrüfatı Riskinin Qorunması Aktı ilə Amerika Konqresi yeni sığorta

məhsullarını inkişaf etdirmək və mövcud olanlara yeni xüsusiyyətlər əlavə etmək üçün tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərində iştirakına zəmin yaradaraq, özəl sektorun kənd təsərrüfatı sığortasında iştirakını da artırdı. Bu yolla RMA özəl sektorla birgə kənd təsərrüfatı sığortası məhsulları hazırlamağa başlayıb və özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər Risk İdarəetmə Agentliyinə (Risk Management Agency – RMA) sığorta məhsulları təklif edə bilərlər. Təklif olunan sığorta məhsulu qəbul olunarsa, tədqiqat, təkmilləşdirmə və əməliyyat xərcləri təklifi təqdim edən şirkətə ödənilə bilər. Bu kontekstdə qanunla ödənişlər üçün 65 milyon ABŞ dolları ayrılıb. Bütün bunlara əlavə olaraq, qeyd olunan şirkət təsdiq edilmiş sığorta məhsulunun digər sığorta şirkətləri tərəfindən istifadə edilməsindən asılı olaraq bir haqq ala və ya məhsulun hüquqlarını RMA-ya ötürə bilər. RMA bütün bu inkişaflarla indiki şəklini almışdır. RMA indi FCIC vasitəsilə Amerika fermerlərinə məhsul sığortası təklif edir. Polislər isə özəl sektor vasitəsilə fermerlərə çatdırılır və lazımı sahə əməliyyatları şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. RMA mükafat dərəcələrini müəyyən edir, mükafat dəstəyi təyin edir, yeni sığorta məhsullarını təsdiq edir və təkrarsığorta tapşırığını yerinə yetirir. Bundan əlavə, RMA risklərin idarə edilməsinin genişləndirilməsi işinə cavabdehdir. RMA hər il sığorta şirkətləri ilə bağladığı müqavilələr vasitəsilə onları həm FCIC sistemində daxil edir, həm də sığortada bəzi riskləri təkrar sığortalamağı öhdəsinə götürür (Smith, Glauber, Dismukes, 2016).

2002-ci ildə qəbul edilmiş Təsərrüfatların Təhlükəsizliyi və Kənd Yerlərinin İnkişafı Aktında kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı heç bir nəzərəcarpacaq dəyişiklik yoxdur, çünki 2000-ci ildə kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı xüsusi qanun artıq mövcud idi. 2008-ci ildə qəbul edilmiş kənd təsərrüfatı qanununda kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı hərtərəfli düzəliş təklifi olmasa da, xüsusilə qanunun qüvvəyə minməsi zamanı müzakirələrdə kənd təsərrüfatı sığortalarına verilən mükafat dəstəyinin həcmi artırılması ilə bağlı müzakirələr aparılıb. Sözügedən qanun Qida, Mühafizə və Enerji adlanır və 2008-2012-ci illəri əhatə edir. Qəbul edilmiş qanun sığorta proqramlarının fəaliyyətində hər hansı dəyişiklik nəzərdə tutmasa da, sığortanın əhatə etdiyi

məhsulların xüsusi olaraq fəlakətlərdən sığortalandığı proqram olan CAT və Sığortasız Yardım Proqramı üçün ödəniləcək məbləği də artırmışdır. Bundan əlavə, sığorta şirkətlərinə ödənilən kompensasiyalara məhdudiyyətlər qoyulub (Reyes, Agbon, Mina, Gloria, 2017).

Bu kontekstdə 2014-cü il kənd təsərrüfatı qanununa və mövcud kənd təsərrüfatı sığortası təcrübələrinə keçməzdən əvvəl ümumi qiymətləndirmə aparmaq məqsəduyğun olardı. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, FCIC əvvəlcə Amerika fermerlərinə yalnız MPCİ təklif etdi, bu da mükafat dəstəyi ilə təklif edildi. Fermerlər məhsul sığortasından başqa, bütün sığorta haqlarının özləri tərəfindən ödənilməsi şərti ilə, istəsələr, özəl sektor vasitəsilə daha sadə tək risk sığortaları almaq imkanı əldə edirlər. 1990-cı illərdən etibarən FCIC-in sığorta portfelinə əvvəlcə pilot regionlarda, sonra isə daha geniş şəkildə gəlir və qazanc sığortası məhsulları əlavə edilmişdir. Sığorta məhsulları qədər vacib olan ABŞ kənd təsərrüfatı sığortasında mükafat subsidiyalarının artması vergi ödəyicilərinin getdikcə daha çox reaksiyasına səbəb olur. Lakin bu əks reaksiyaya baxmayaraq, fermer lobbiləri Konqresə təsir edərək kənd təsərrüfatı qanunlarını istədikləri kimi qəbul edə bilirlər. 2014-cü ildə qəbul edilmiş Kənd Təsərrüfatı Qanununda da belə idi (Shield, 2015).

17 fevral 2014-cü ildə qüvvəyə minən 2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Qanunu ABŞ-da həm kənd təsərrüfatı sığortası sistemində, həm də məhsula dəstək sistemində yeniliklər gətirdi. Bu kontekstdə 2002 və 2008-ci il Kənd Təsərrüfatı Qanunlarından fərqli əhəmiyyət kəsb edir (Smith, Johnson, Hewlett, 2014). 2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Qanununda ilk olaraq FCIC vasitəsilə fermerlərə iki yeni kənd təsərrüfatı sığortasının təklif edilməsi qərara alındı. Bu kənd təsərrüfatı sığortası məhsullarından birincisi yalnız dağlıq pambıq üçün hazırlanmış Kollektiv Gəlirlərin Mühafizəsi Planıdır (STAX), ikincisi isə dağlıq pambıqçılıqdan başqa bütün məhsulları əhatə edən Əlavə Əhatə Seçimi. ABŞ-da çoxlu risk, gəlir, gəlir, indeks və bütün təsərrüfat sığortalarının tətbiq olunduğu görünür. Məhsul sığortası üzrə mükafat dəstəyi gündəlik heyvan

qiymətlərinin 35-85%-i, mal-qaranın sığortası üzrə mükafat dəstəyi isə 70-100%-i arasında dəyişir.

STAX, fermerin istehsal etdiyi bölgədə gəlirin azalması halında işə düşən sığortadır. STAX gözlənilən gəlirin 20%-ni əhatə edə bilər və bu, yalnız regionda Polisə görə pambıqda 70%-90% gəlir azalması olduqda qüvvəyə minir. STAX tək və ya digər gəlir, gəlir və ya regional gəlir sığortaları ilə birlikdə alınabilir. STAX-ın yalnız dağlıq pambıq üçün tətbiq edilməsinin səbəbi, ABŞ-ın Ümumdünya Ticarət Təşkilatında dağlıq pambığa verdiyi dəstəyin Braziliya tərəfindən şikayət edilməsindən sonra ticarəti pozmayacaq dəstək dəyişikliyini axtarışdır. Əlavə Əhatə Seçimi, STAX-dan fərqli olaraq, tək alınmaz, o, gəlir və ya gəlir sığortası ilə birlikdə istifadə edilməlidir və bu Polisdə çıxılan azadlığı əhatə edir. Əlavə Əhatə Seçiminin mükafatlarının 65%-i mükafat dəstəyinə daxildir (Paulson, Schnitkey, 2016). Əlavə Əhatə Seçimi müşayiət olunan gəlir və gəlir sığortasına əsasən ödədiyi halda, Əlavə Əhatə Seçimi üzrə zərər, müşayiət olunan sığorta fərdi olsa belə, regional əsasda qiymətləndiriləcəkdir. Bu kontekstdə, əsas sığorta fərdi gəlir və ya gəlirdə azalma ödəsə də, qanuna əsasən, Əlavə Əhatə Seçimi işə başlayacaq və regionda gözlənilən gəlir və ya gəlir 86%-dən aşağı düşərsə, çıxılan məbləğin bir hissəsini ödəyəcəkdir. Əlavə Əhatə Seçimi nəzəri cəhətdən bütün bitkilər üçün etibarlı olsa da, cari təcrübədə o, müəyyən bölgələrdə arpa, qarğıdalı, soya, buğda, sorqo, pambıq və düyüyə şamil edilir (Paulson, Schnitkey, 2016). Bundan əlavə, sözügedən qanunla fıstıq gəlir sığortası və düyü marja sığortasının 2015-ci ildən etibarən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulmuşdu və bu qərar RMA tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Düyü marjası sığortası düyü istehsalçıları giriş xərclərinin artmasına qarşı sığortalayacaq, fıstıq gəlir sığortası isə fermerləri fıstıq qiymətlərindəki dalğalanmalardan qoruyacaq. 2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Qanununa kənd təsərrüfatı sığortasında yeniliklər və mövcud sığorta məhsullarına yenidən baxılması üçün maddələr daxildir. Sözügedən qanunda meyvə-tərəvəzçilik və heyvandarlıq da daxil olmaqla kənd təsərrüfatı sığortalarında müxtəlifliyin artırılması üçün işlərin aparılması nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə, FCIC-ə yem məqsədləri üçün

yetiştirilən yonca üçün tətbiq etdiyi sığortanı inkişaf etdirmək və bərpa olunan enerjinin və yem məqsədləri üçün yetişdirilən sorqonun daxil edilməsi istiqamətində işləmək tapşırılıb. Bundan əlavə, qanun FCIC-dən maya, tərəvəz, ədviyyat, dərman bitkiləri və bağçılıq çiçəkləri ilə əhatə olunan 80-dən çox məhsul üçün təklif etdiyi sığortanı daha da inkişaf etdirməyi tələb edir. FCIC-dən əhatə dairəsini artırmaq üçün işləməsi xahiş edilən bir sığorta məhsulu təsərrüfat sığortasının bütün növləri olan Düzəliş edilmiş Ümumi Gəlirdir. Təsərrüfatda yetişdirilən bütün məhsulları əhatə etdiyi üçün kompleks sığorta məhsulu olan bütün təsərrüfat sığortası ABŞ-da hazırkı formada 80% əhatə edir. Təsərrüfat sığortası yalnız bəzi ərazilərdə mövcud olan bir seçimdir. Qanunla, FCIC-dən həm qorunma sahəsini, həm də təklif olunduğu bölgələri artırmaq üçün araşdırma aparması istəndi. FCIC-in yuxarıda qeyd olunan qanun çərçivəsində otlaq və meyvə-tərəvəz istehsalı üçün indeks əsaslı iqlim sığortasının pilot tətbiqlərini davam etdirmək qərarı da qəbul edilmişdir. 2014-cü il Qanunu həmçinin məhsul sığortasının mövcud olmadığı bir fəlakət zamanı məhsulları sığortalayan Sığortasız Yardım Proqramını gücləndirdi və əhatə dairəsini 50%-dən 65%-ə qədər artırdı.

2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Qanunu ilə FCIC-dən araşdırma aparmaq tələb olunan son sahə heyvanların sığortası idi. Məhsul sığortası ilə müqayisədə FCIC-nin heyvandarlıq sığortası kifayət qədər məhduddur. Bu kontekstdə, FCIC-ə qara balıq, quşçuluq məhsulları və donuz yetişdirilməsi üçün həm gəlir, həm də fəlakətdən qorunma təmin edən sığorta məhsulları ilə bağlı araşdırma aparması təlimatı sözügedən qanuna daxildir. Yeni Kənd Təsərrüfatı Qanununda nəzərdə tutulan yeniliklərdən biri də əkinçiliklə məşğul olmağa yeni başlayanların kənd təsərrüfatı sığortasının asanlaşdırılmasıdır. Müvafiq olaraq, 5 ildən az müddətə əkinçiliklə məşğul olanlar yeni fermerlərin əhatə dairəsinə daxil edilir və bu fermerlərdən CAT və Sığortasız Yardım Proqramı üçün iştirak haqqının tutulmayacağı razılaşdırılıb.

Faktiki İstehsal Tarixçəsi: Bu proqram gəlir sığortası və ya ABŞ-da deyildiyi kimi çox riskli məhsul sığortasıdır. Faktiki İstehsal Tarixçəsi sığortası olan istehsalçılar, məhsullarının məhsuldarlığının və ya keyfiyyətinin azalmasına qarşı Polislərində

göstərilən təhlükələrdən qorunur. Faktiki İstehsal Tarixçəsi istehsalçılara istəklərindən asılı olaraq və 5% artırıla bilməsi şərti ilə 50%-dən 75%-ə qədər qoruma təmin edir. Polisin əhatə etdiyi risklər quraqlıq, həddindən artıq rütubət, dolu, yağış, sel, zərərvericilər, xəstəliklər, tozlanma zamanı həddindən artıq hava istiliyi, meşə yanğını, yanğın və zəlzələ ola bilər. Mümkün kompensasiya halında, məhsulun qiyməti ya RMA tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir, ya da sığortanın əvvəlində fermer tərəfindən seçilən bazarda mövcud qiymətə uyğun olaraq hazırlanır (Mieno, Walters, Fulginiti, 2018).

Gəlirlərin Mühafizəsi: Bu, istehsalçıları həm quraqlıq, həddindən artıq rütubət, dolu, yağış, külək, şaxta, zərərvericilər və xəstəliklərdən, həm də proqnozlaşdırılan qiymətlə məhsul yığım vaxtı arasındakı fərq səbəbindən gəlir itkilərindən qoruyan gəlir sığortasıdır. İstehsalçı ilk olaraq orta hesabla 50-75% gəliri sığortalayır. Daha sonra Məhsulun Mübadilə Qiyməti Müddəalarında göstərilən qiymətlər müəyyən edilmiş qiymət kimi qəbul edilir. Məhsulun məhsul qiymətinə vurulan məhsulu sığorta məbləğindən az olarsa, istehsalçıya kompensasiya ödənilir (Dismukes, Coble, Miller, O'Donoghue, 2013).

Qeyri-Məhsul Qiyməti Gəlir Mühafizəsi: Bu gəlir sığortasıdır, Gəlir Qorumasından yeganə fərq proqnozlaşdırılan qiymətin sabit qalmasıdır. Halbuki, Gəlirlərin Qorunmasında nəzərdə tutulan qiymət CCEP qiymətlərinə uyğun olaraq hər gün yenilənir. Bu sığortada qiymətin məhsul yığım zamanı proqnozlaşdırılan qiymətdən yüksək olması ehtimalı nəzərə alınmır (Sherrick, 2015).

Məhsulun Mühafizəsi: Məhsulun Mühafizəsi bir gəlir sığortasıdır və Faktiki İstehsal Tarixində qeyd etdiyimiz təhdidlər nəticəsində yaranan gəlir itkiləri sığorta ilə əhatə olunur. Gəlir Mühafizəsi çərçivəsində edilən hesablamada proqnozlaşdırılan qiymət kimi CCEP qiymətləri istifadə olunur. Məhsuldarlığın qorunması ilə qorunan səmərəlilik 50% ilə 85% arasında dəyişir (Kang, 2007).

Region Əsaslı Gəlirlərin Qorunması: Bu, inzibati vahiddə baş verə biləcək geniş gəlir itkilərindən qorunma təmin edən bölgə əsaslı gəlir sığortasıdır. ARP-də fermerlər hər bir məhsul üçün fərdi mühafizə dərəcələrini seçə bilərlər. Mühafizə dairəsi inzibati

vahidin gəlirinin 70%-dən 90%-ə qədər ola bilər. Hesablama baxımından Region əsaslı Gəlir Qoruma və Gəlir Qoruma arasındakı yeganə fərq, bölgənin meyar əsasında qurulmasıdır.

Bölgəyə əsaslanan gəlirin qorunması: Bu, bölgə əsaslı gəlir sığortasıdır və inzibati vahiddə məhsul itkilərinə qarşı qorunma təmin edir. Fermerlər Region Əsaslı Məhsulun Mühafizəsində hər bir məhsul üçün ayrı-ayrı məhsul itkisi dərəcələrini seçə bilərlər. Mühafizə dərəcələri Region Əsaslı Məhsulun Mühafizəsində fərqlənir. Bu çərçivədə fermer yalnız 65%-lik mühafizəni seçdiyi halda CAT ilə əhatə olunur. Bununla belə, o, həm də regionun səmərəliliyinin 70%-90%-i aralığında qoruma seçə bilər.

Kollektiv Gəlir Qoruma Planı (STAX): STAX 2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Aktı əsasında qüvvəyə minən sığortadır və yalnız dağlıq pambıq üçün etibarlıdır. STAX, Bölgəyə əsaslanan Gəlirlərin Qorunması kimi bölgə əsaslı gəlir sığortasıdır. STAX-ın Region-Based Income Protection-dan fərqi ondan ibarətdir ki, regionlar Region-Based Income Protection-da inzibati vahidləri ifadə etdiyi halda, bölgələr STAX-da bəzi və ya inzibati vahidlərin birləşməsindən yaradıla bilər. Bundan əlavə, STAX-ın qorunma əhatə dairəsi minimum 5% və maksimum 20% ilə məhdudlaşır. Bu kontekstdə RMA tərəfindən gəlir və səmərəliliyə əsaslanan sığortalarla birlikdə STAX-dan istifadə etmək tövsiyə olunur. STAX mükafatlarının 80%-i dövlət tərəfindən ödənilir (Reyes, Agbon, Mina, Gloria, 2017).

Əlavə Əhatə Seçimi: Əlavə Əhatə Seçimi yuxarıda qeyd olunan gəlir və ya gəlir sığortalarının çıxılma istisnalarını əhatə edən və tək başına istifadə edilə bilməyən əlavə sığortadır. Əlavə Əhatə Seçimi, STAX kimi, 2014-cü il Kənd Təsərrüfatı Qanunu çərçivəsində ortaya çıxan və 2015-ci ildə mövcud olan kənd təsərrüfatı sığortasıdır və onun mükafatlarının 65%-i dövlət mükafatı dəstəyi ilə əhatə olunur. Əlavə Əhatə Seçimi hələ bütün inzibati vahidlərdə mövcud deyil və yalnız arpa, qarğıdalı, soya, buğda, sorqo, pambıq və düyü məhsulları üçün keçərlidir.

Bütün Təsərrüfat Gəlirlərinin Qorunması: Bu sığorta, bir sığorta Polisində fermadakı bütün məhsulları əhatə edən təhlükəsizlik şəbəkəsi yaradır. Bu sığorta planı

8,5 milyon dollara qədər gəlir sığortası olan istənilən fermanı əhatə edir. Bu sığorta təkcə bitki məhsullarını deyil, heyvanları da əhatə edir. Sığorta təminatı 50%-dən 85%-ə qədər ola bilər. Bütün Təsərrüfat Gəlirlərinin Qorunması tək və ya digər sığortalarla birlikdə həyata keçirilə bilər.

Heyvandarlığın Ümumi Qazancı: Bu sığorta ümumi mənfəətdə (gəlir) itkilərdən qorunma təmin edir. Bu itkilər heyvanın və ya yem xərci olmayan südün bazar dəyərinə görə olmalıdır. Donuzlar, mal-qara və südlük inəklər bu sığortaya məruz qala bilər. Sığortalanmış donuzlar üçün maksimum 20 ABŞ dolları, inəklər üçün isə maksimum 150 ABŞ dolları çıxılan məbləğ var.

Heyvandarlıq Riskinin Mühafizəsi: Bu sığorta heyvan qiymətlərinin istehsalçı tərəfindən qəbul edilmiş zəmanət qiymətindən aşağı düşməsindən qorunma təmin edir. Zəmanət qiymətləri gündəlik heyvan qiymətlərinin 70%-100%-i arasında dəyişir. Heyvanlar həftəlik müxtəlif tariflərlə sığortalana bilər və məhsul sığortasından fərqli olaraq, Heyvandarlıq Riskinin Mühafizəsi çərçivəsində ilin istənilən vaxtında sığortalana bilərlər. Heyvandarlığın Riskinin Mühafizəsi donuz, mal-qara və quzulara aiddir.

Otlaqlar, üçün yağış və bitki örtüyü indeksi: Bu proqram çəmənlilikləri, otlaqları və otlaqları əhatə edən sığortadır. Sığortalanmış ərazilərdə hərtərəfli itkilər yağış indeksi və bitki örtüyü indeksi ilə ölçülür. Mal-qara ilə məşğul olan fermerlər iki indeks vasitəsilə otlaq sahəsi və saman itkisi üçün 70% -dən 90% -ə qədər əhatə ala bilərlər. Bu sığorta növü pilot layihə kimi həyata keçirilir.

Arıçılıq Yağış və Bitki Örtüsü İndeksi: Bu proqram bal istehsalı çərçivəsində istifadə edilən otlaqlarda quraqlıqla bağlı itkilərdən qorunma təmin edir və bunu yağış və bitki örtüyü indeksləri vasitəsilə həyata keçirir. Həm Arıçılıq Yağış və Bitki Örtüsü İndeksi, həm də Otlaq, Yağış və Bitki Örtüsü İndeksi proqramlarında indekslər müəyyən dövrdə fərdi təsərrüfatlar deyil, ABŞ üzrə 6 region üçün hazırlanır.

Dünyadakı tarixi prosesi nəzərə alsaq, Türkiyədə kənd təsərrüfatı sığortası kifayət qədər yenidir. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı hüquqi qanunvericilik

araşdırmaları ilk dəfə Ziraat Bankı tərəfindən edilmiş və 1937-ci il tarixli və 32002-ci il tarixli Ziraat Bankı Qanununa daxil edilmişdir. Türk Ticarət Məcəlləsinin 1316 və 1319-cu maddələri kənd təsərrüfatı sığortasının hüquqi tərəflərini də tənzimləyir (Çetin, Turhan, 2013, s. 45). 1940-cı illərdən etibarən Ticarət Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Xəzinədarlıq Müşavirliyi; kənd təsərrüfatı sığortası haqqında qanun layihələri hazırlamağa başladı. Yuxarıda qeyd olunan layihələr yalnız 1999-cu ildə Xəzinədarlıq Müşavirliyi tərəfindən birləşdirilmiş və Kənd Təsərrüfatı Sığortasının Təşviqi haqqında Qanun layihəsinə çevrilmiş bir sıra iclaslar nəticəsində qiymətləndirilmişdir. Yeri gəlmişkən, 1957-ci ildə Şeker Sığorta ilk dəfə şəkər çuğunduru istehsalçılarına məhsul sığortası təklif etmiş, sonra isə heyvanların həyatının sığortası üzrə fəaliyyətə başlamışdır. 1960-cı ildə Başak Sığorta fermerlərə dolu və heyvan həyatı sığortası təklif etdi (Çetin, Turhan, 2013, s. 47).

Dolu və heyvan həyatının sığortasını 1984-cü ildə quşçuluq sığortası, 1990-cı ildə akvakultura sığortası və 1991-ci ildə üzüm bağlarının don sığortası izlədi. Bu çərçivədə Türkiyədə ilk kənd təsərrüfatı sığortaları dövlətin mükafat dəstəyi olmadan özəl sığorta vasitəsilə fermerlərə təqdim edildi. 1995-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Sığorta Fondu yaradıldı. Adıçəkilən fond Türkiyə daxilində qurduğu müstəqil zərər qiymətləndirmə təşkilatı ilə bütün sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin zərərinin qiymətləndirilməsi üçün araşdırmalar aparmışdır. Amma bu sığortalar; Fermerlərin gəlirlərinin aşağı olması, bunun arxasında dövlət Polisinin olmaması, kənd təsərrüfatı və sığorta sahəsinə biliyin və marağın olmaması, kənd təsərrüfatı sığortasının müstəqil hüquqi bazasının olmaması ucbatından uğurlu alınmayıb (Sümer, Polat, 2016).

Türkiyədə 1940-cı illərdən bəri müstəqil kənd təsərrüfatı sığortası qanununun qəbulu üçün edilən səylərə baxmayaraq, 2005-ci ilə qədər bu mövzuda heç bir uğur əldə edilməmişdir. Bu çərçivədə edilən təşəbbüslərin sayı 12-dir və 2005-ci ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortasının hüquqi əsasını 6762 sayılı Türk Ticarət Məcəlləsi, məsul qurum isə Ticarət Nazirliyi olmuşdur. Daha sonra 1160 sayılı Təkrar Sığorta Qanunu ilə Kənd Təsərrüfatı Məhsulları Sığorta Şirkəti və Nəzarət Ticarət

Nazirliyindən alınaraq Baş Nazirliyə bağlı Xəzinədarlıq və Xarici Ticarət Müşavirliyinə tabe edildi. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı sığortası ilə bağlı ən nüfuzlu qurum olmalı olan Nazirlik həm mövzunu, həm də dünyada aparıcı təcrübələri nəzərə alaraq bu sahədən kənar qalıb (Keskinkılıç, Alemdar, 2013). Çox müzakirə edilən kənd təsərrüfatı sığortası haqqında qanun 5363 sayılı Kənd Təsərrüfatı Sığortası Qanunu olaraq 21 iyun 2005-ci il tarixli Rəsmi Qəzetdə dərc edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. Sözügedən qanunla özəl sektor və dövlətin əməkdaşlıq etdiyi şərtlər nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı sığortası sistemi, yəni Türkiyə Kənd Təsərrüfatı Sığorta Sistemi (TARSİM) yaradılmışdır. Fermerlərin TARSİM-də iştirakı könüllülük əsasında həyata keçirilir və sığortası olan istehsalçılara mükafat dəstəyi verilir. Zəmanətin əhatə etdiyi risk nəticəsində zədələnmə halında istehsalçıya dəymiş ziyanın əvəzi ödənilir (Sevim, 2010).

2006-cı ildə Rəsmi Qəzetdə dərc edildikdən sonra qüvvəyə minən Kənd Təsərrüfatı Sığortası Tətbiq Əsasnaməsi və Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondunun İş Prosedurları və Prinsipləri haqqında Əsasnamə ilə kənd təsərrüfatı sığortası Polislərinin tabe olacağı prinsiplər və iş prinsipləri müvafiq olaraq Kənd Təsərrüfatı Sığorta Hövzəsinin prosedur və prinsipləri müəyyən edilmişdir (Çiftyıldız, İsel, 2020).

Türkiyədə kənd təsərrüfatı sığortası yuxarıda qeyd olunan qanun və qaydalar çərçivəsində həyata keçirilir. Sözügedən Qanunla dolu, şaxta, sel, daşqın, yeraltı su basması, tufan, tornado, zəlzələ, sürüşmə, yanğın, qəza, zərərvericilər və heyvan xəstəlikləri, bitkilər, bitkiçilik məhsulları və istixanalar, kənd təsərrüfatı strukturları, əkinçilik alətləri və maşınları və heyvandarlığa dəyən zərərlər həmçinin bu qanunla yaradılmış TARSİM tərəfindən təmin edilir (Durgut, Dumanoglu, 2016). Kənd Təsərrüfatı Sığortası Qanununa və Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondunun İş Qaydalarına və Qaydalarına əsasən, Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondu aşağıdakı vəzifələrə cavabdehdir (Akçagöz, Kızılay, Özçatalbaş, Turhanogulları, 2010):

- Qanunla müəyyən edilmiş risklərin ödənilməsi;
- Standart sığorta polislərinin müəyyən edilməsi;

- İddia təşkilatları;
- Aktuar tədqiqatlar;
- Kompensasiya ödənişlərinin həyata keçirilməsi;
- Təkrar sığorta təminatının təmin edilməsi;
- Kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafı, yayılması və monitorinqi.

Bundan əlavə, Fond əhatə olunan risklər üçün sığorta, təkrar sığorta və retrosessiya etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu çərçivədə sığorta şirkətləri TARSİM çərçivəsində əldə etdikləri mükafatın hamısını Fonda köçürmək məcburiyyətindədirlər. Bunun müqabilində sığorta şirkətlərinə Fonda köçürdükləri mükafatlar üçün Fondan komissiya ödənilir. Dövlət tərəfindən verilən mükafat dəstəyi sığorta şirkətlərindən alınan sığorta haqları ilə birlikdə Fondda toplanır. Bu kontekstdə qanunvericilik əsasən risklərin konsolidasiyasına, kompensasiyaların ödənilməsinə və təkrar sığorta əməliyyatlarına diqqət yetirən Fond yaratdı və bu fond əlavə olaraq idarəetmə və əməliyyat üçün məsul olan iki aktor təyin edildi. Bu aktorlardan biri Kənd Təsərrüfatı Sığortasının İdarə Heyəti, digəri isə xidmətin satın alındığı Əməliyyat Şirkətidir. Qeyd olunan qanunvericilik çərçivəsində Fondun idarə və təmsil orqanı Kənd Təsərrüfatı Sığortası Fondu İdarə Heyətidir və o, ikisi Nazirliyimizdən və Xəzinədarlıq Müşavirliyindən, hər biri Sığortadan bir nəfər olmaqla, cəmi 7 üzvdən ibarətdir. və Türkiyə Təkrar Sığorta Şirkətləri Birliyi, Türkiyə Əkinçilik Birliyi və əməliyyat şirkəti. Şuranın vəzifələri aşağıdakılardır (Küçük, 2021);

- Fondun fəaliyyəti ilə bağlı təcrübə və prinsipləri müəyyən etmək;
- Bütçə ili üçün verilən Dövlət mükafatı dəstəyinin ümumi məbləğindən artıq olmamaq şərti ilə məhsul, risk, region və biznes miqyası əsasında mükafat dəstəyi dərəcələrinin müəyyən edilməsi üçün araşdırmalar aparmaq və Nazirliyimizə təqdim etmək;
- Dəstək sahəsinə daxil olan risklər, məhsullar və regionlar üzrə tarifləri hazırlamaq, sığortanın qəbulu üçün son tarixləri müəyyən etmək, praktikada qarşıya çıxan problemləri müəyyən etmək, onların həlli istiqamətində iş aparmaq, icrasını həyata keçirmək;

- Zərərin qiymətləndirilməsi prosedurları və zərərin qiymətləndirilməsi üçün ödənişlərlə bağlı prosedur və prinsipləri müəyyən etmək;
- Qanunvericilik çərçivəsində fəaliyyət göstərmək istəyən sığorta şirkətləri ilə müqavilələrin bağlanması;
- Fond operator şirkəti ilə iş şəraitini müəyyən edən müqavilənin bağlanması;
- Sığorta şirkətlərinə veriləcək komissiyanın məbləğini müəyyən etmək.

Göründüyü kimi, TARSİM təkcə dövlət qurumları və sığorta şirkətlərinin formalaşdırdığı bir sistem deyil, kənd təsərrüfatı və sığorta sektorunda qeyri-hökumət təşkilatlarını da əhatə edir. Fondun fəaliyyətinə cavabdeh olan Şirkət, Fondada iştirak edən sığorta şirkətlərinin bərabər paylara malik olacağı səhmdar cəmiyyətdir. Sözügedən şirkətin əməliyyat dəyəri, xitam və ləğvlər çıxıldıqdan sonra, Fond hesabından dövlət mükafatı dəstəyi də daxil olmaqla, ümumi mükafatın müəyyən bir dərəcəsi müqabilində ödəniləcəkdir. Şuranın müəyyən edəcəyi prosedur və prinsiplər çərçivəsində Cəmiyyətin vəzifə və öhdəlikləri aşağıdakılardır (Süner, Polat, 2016):

- Kompensasiya ödənişlərinə əsas olacaq zərərin qiymətləndirilməsi prosedurları ilə bağlı hər cür araşdırmalar və təşkilatlar aparmaq, kompensasiya ödənişlərinin ən qısa zamanda həyata keçirilməsini təmin etmək;
- Risklərin bölüşdürülməsi və köçürülməsi və təkrarsığorta planının icrası ilə bağlı işləri həyata keçirmək, risklərin bölüşdürülməsi və təkrarsığorta proqramını Şuranın təsdiqinə təqdim etmək;
- Şuranın qəbul etdiyi qərarların və Şuranın vəzifələrinin icrası ilə bağlı katiblik xidmətini həyata keçirmək;
- Mükafatların yığılması, kompensasiyaların ödənilməsi;
- İstehsalçıların kənd təsərrüfatı sığortası haqqında məlumatlandırılması, ictimaiyyətlə əlaqələr və təşviqat kampaniyalarının aparılması;
- Kənd təsərrüfatı sığortası üzrə statistik məlumatları hazırlamaq və bu barədə Şuraya məlumat vermək;

- Müəyyən edilmiş prinsiplər və qaydalar çərçivəsində Fond resurslarını investisiyaya yönəltmək;
- Fond işlərinin sağlam aparılması üçün zəruri hesab etdiyi məsələlərlə bağlı Şuraya təkliflər vermək kimi müəyyən edilmişdir.

Fondda toplanan riskləri qorumaq üçün risklər təkrarsığorta və retrosessiya yolu ilə ötürülür. Bununla belə, TARSİM-in mühüm məqamlarından biri dövlətin mükafat dəstəyi ilə yanaşı, TARSİM tərəfindən təkrar sığorta və retrosessiya yolu ilə ötürülə bilməyən risklərin Nazirlər Kabineti tərəfindən öz üzərinə götürülməsidir. Dövlətin bu zəmanəti ilə TARSİM-in davamlılığı artır. TARSİM-in uzunmüddətli hədəfi, Fondda toplanan mükafatların zərərləri ödəyə bilməsini təmin etməkdir və bu, TARSİM-dən faydalanan fermerlərin sayını artırmaqla əldə edilir. TARSİM ilə türk fermerləri əkinçilik və heyvandarlıqda qarşıya çıxan bir çox riskdən qorunur. TARSİM, praktikada olduğu illər ərzində də müvəffəqiyyətli bir kənd təsərrüfatı sığortası sistemi olduğunu sübut etdi və Türkiyədə çox gec tətbiq olunmağa başlayan kənd təsərrüfatı sığortaları üçün əhəmiyyətli bir başlanğıc nöqtəsi olaraq görülməlidir.

TARSİM hazırda məhsullar, istixanalar, iribuynuzlu heyvanların həyatının sığortası, kiçikbaş heyvanların həyat sığortası, akvakultura həyat sığortası və arıçılıq sığortası sahələri üzrə tək və çox risk sığortası təklif edir. Sözügedən sığorta məhsulları istehsalçılara TARSİM sistemində 24 sığorta şirkəti vasitəsilə çatdırılır və daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi sığortada iştirak könüllüdür. Sığorta etmək istəyən istehsalçıların etməli olduğu yeganə şey Fermer Qeydiyyat Sistemi, Baytarlıq İnformasiya Sistemi, İstixana Qeydiyyat Sistemində qeydiyyatdan keçmək və bu qeydləri hər il yeniləməkdir. 2014-cü ildən etibarən bütün sığorta sahələri üzrə dövlətin mükafat dəstəyi 50% müəyyən edilib. Mümkün iddia ərizəsi halında, TARSİM tərəfindən təyin edilmiş zərər müfəttişləri tərəfindən zərərin qiymətləndirilməsi aparılır və yekunlaşdırılmış kompensasiya məbləğləri TARSİM tərəfindən sığortalıya ən gec 30 gün ərzində bank vasitəsilə ödənilir. Bitki sığortası, heyvanların həyat sığortası ilə

birlikdə TARSİM tərəfindən 2006-cı ildə istehsalçılara təklif edilən ilk sığorta məhsulu olmuşdur.

Bitki mənşəli məhsul sığortasında bütün bitki mənşəli məhsullar üçün dolu, fırtına, tornado, yanğın, zəlzələ, daşqın və daşqın riskləri nəticəsində yaranan miqdar itkiləri və təzə meyvə, tərəvəz və kəsilmiş çiçəklər üçün dolu nəticəsində keyfiyyət itkisi də əhatə olunur. Bu əsas paketdə istehsalçı istəsə, meyvələrin donma riskinə qarşı əlavə bağlama ala bilər. Xüsusilə bağlar və üzüm bağları üçün dolu torları və örtük sistemləri də tam təməl paketinə əlavə edilə bilər. Bitki mənşəli məhsul sığortasında dövlət mükafatı dəstəyi 50% təşkil edir və don bağlaması meyvə məhsulları üçün də alınırsa, don paketi mükafatının yalnız 2/3 hissəsi dövlət tərəfindən ödənilir. İstixana sığortası istixana tikinti materialları, istixanadakı texniki avadanlıqlar və yetişdirilən bitki mənşəli məhsulların risk ekspertizasının nəticələrinə görə dolu, zəlzələ, avtomobillərin toqquşması, tufan, tornado, yanğın, sürüşmə, sel və daşqın, qar və dolu risklərini əhatə edir. Mal-qara həyatının sığortası Baytarlıq İnformasiya Sistemində qeydiyyatda olan südlük və erkək mal-qara və camışlar üçün və kasko sığortası üzrə həyata keçirilə bilər (TARSİM, 2015):

- 5996 sayılı Baytarlıq Xidmətləri, Bitki Sağlamlığı, Qida və Yem Qanununa uyğun olaraq, Zülal, Vərəm, Brusellyoz, Ayaq və BSE xəstəlikləri istisna olmaqla, bütün növ heyvan xəstəlikləri;
- Hər cür qəza, ilan və həşərat sancması;
- Zəhərli çəmən otları və yeməkdən zəhərlənmə;
- Hər növ təbii fəlakətlər və günvurma;
- Yanğın və ya partlayış nəticəsində ölüm və məcburi kəsim riskləri və südlük mal-qaranın abort riski əhatə olunur.

Dar əhatəli sığorta seçildiyi halda, bütün növ heyvan xəstəlikləri sığortadan çıxarılır. Xırdabuynuzlu heyvanların həyatının sığortasında qoyun, keçi, qoç və keçilər riskin qiymətləndirilməsi nəticəsində sığortaya qəbul edilə bilər:

- Qoyun və keçi taunu, qoyun və keçi brusellyozu, daban və ağız, göy dil, qoyun-keçi çiçək xəstəlikləri və Baytarlıq Xidmətləri, Bitkilər tərəfindən bildirilməsi tələb olunan bütün yoluxucu xəstəliklər istisna olmaqla, bütün növ heyvan xəstəlikləri 5996 sayılı Sağlamlıq, Qida və Yem Qanunu və hamiləlik, doğum və ya əməliyyat;
- Hər cür qəzalar, vəhşi heyvanların hücumları, ilan və həşərat dişləmələri;
- Zəhərli çəmən otları və yeməkdən zəhərlənmə;
- Hər növ təbii fəlakətlər və günvurma;
- Yanğın və partlayış nəticəsində yaranan ölüm halları və məcburi kəsim riskləri sığorta ilə əhatə olunur.

Ev quşlarının həyatının sığortası qapalı sistemlərdə istehsal olunan və biotəhlükəsizlik və gigiyena tədbirləri olan müəssisələrdə yetişdirilən quş əti üçündür:

- 5996 sayılı Baytarlıq Xidmətləri, Bitki Sağlamlığı, Qida və Yem Qanununa əsasən, bildirilən yoluxucu xəstəliklər istisna olmaqla, bütün növ quşçuluq xəstəlikləri;
- Hər növ qəza və zəhərlənmələr;
- Hər növ təbii fəlakətlər;
- Yanğın və ya partlayış nəticəsində yaranan ölüm, kəsilmə və məcburi kəsim riskləri sığorta ilə əhatə olunur.

Balıqçılıq sığortası TARSİM tərəfindən 2007-ci ildən istehsalçılara təklif edilən sığortadır. Risk qiymətləndirməsindən sonra dənizlərdə və daxili sulara yetişdirilən balıqçılıq məhsullarına ölüm riski verilə bilər. Bu kontekstdə akvakulturada aşağıdakı risklər var:

- Polisdə göstərilən xəstəliklər;
- Yetiştiricinin nəzarətindən kənar çirklənmə və zəhərlənmə;
- Hər növ təbii fəlakətlər;
- Qəzalar;
- yırtıcılar;
- Balıqçılıq məhsulları ehtiyatında yosunların çiçəklənməsi nəticəsində baş verən ölüm və fiziki itkilər sığorta ilə əhatə olunur.

Bundan əlavə, hər cür təbii fəlakətlər, bədbəxt hadisələr, balıqçılıq obyektlərində qəfəslərdə və torlarda yırtıcı və yosunların çiçəklənməsi nəticəsində dəymiş maddi zərərlər akvakultura sığortası ilə əhatə oluna bilər. TARSİM-in arıçılıq sığortası çox yenidir və 1 yanvar 2014-cü il tarixindən etibarən bu sığorta variantı bal istehsalçılarında təklif edilmişdir. İstehsalçıların bu sığortadan yararlanması üçün TÜRKVET və Arıçılıq Qeydiyyat Sistemində qeydiyyatdan keçməli, pətəkləri müasir və boşqablı aktiv olmalıdır. Bu sığorta çərçivəsində tufan, tornado, yanğın, sürüşmə, zəlzələ, avtomobillərin toqquşması, sel və daşqın, vəhşi heyvanların hücumu riskləri mövcuddur. Bundan əlavə, pətəklərin daşınması zamanı zərbə, toqquşma, aşma və yanma nəticəsində baş verə biləcək bədbəxt hadisələrdən köçəri arıçılar üçün sığorta təminatı nəzərdə tutulur.

TARSİM Azərbaycanda Türkiyə Kənd Təsərrüfatı Sığorta Sistemi modelinin yaradılması məqsədilə fevralın 27-də Azərbaycan Respublikası Aqrar Sığorta Fondu ilə Kənd Təsərrüfatı Sığortası Sahəsində Əməkdaşlıq Niyət Bəyannaməsini Bakıda imzalayıb. İki ölkə arasında yaradılmış yeni sistemlə bağlı intensiv təmasların nəticəsi olaraq, Aqrar Sığorta Fondu 3 noyabr 2020-ci il tarixində Tərtər rayonunda ilk sığorta polisini çıxararaq fəaliyyətə başlamışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFƏR

Kənd təsərrüfatı sektorunun üzləşdiyi riskləri kompensasiya etmək və bütün dünyada istehsalın davamlılığını təmin etmək üçün müxtəlif risklərin idarə edilməsi alətlərindən istifadə edilir. Bunlardan ən çox istifadə olunanı kənd təsərrüfatı sığortasıdır. Kənd təsərrüfatı sığortası və ya Aqrar sığorta 1800-cü illərdən bəri kənd təsərrüfatı sektorunda görülən risklər qarşısında istehsalın davamlılığını və fermerin gəlir sabitliyini təmin etmək üçün istifadə edilən bir risk idarəetmə vasitəsi olaraq ortaya çıxdı. Kənd təsərrüfatı sığortası Avropa və Şimali Amerikada geniş tətbiq olunur və bu gün Latın Amerikasını, Asiyaya və Afrikada daha çox istifadə olunur. Dünyada kənd təsərrüfatı sığortası praktikaları hər bir ölkədə qarşılaşılan risklər, üstünlük verilən müxtəlif risklərin idarə edilməsi alətləri, həmin ölkənin inkişaf səviyyəsi kimi amillər çərçivəsində formalaşmışdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı sığortasının ilk tətbiq olunduğu Avropada bir çox ölkədə məhsullar hələ də yalnız dolu riskindən sığortalanırsa, eyni zamanda Avropa ölkəsi olan İspaniyada bir çox risklərə qarşı qorunma təmin edən kənd təsərrüfatı sığortası məhsullarından istifadə edilir.

Dissertasiya işində ilk öncə sığorta termini izah edilmiş, tarixi və növləri ilə bağlı müxtəlif ədəbiyyat nümunələrindən sitatlar gətirilmişdir. Daha sonra isə ikinci fəsilə spesifik olaraq aqrar sığorta haqqında danışılmış, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı sığortaları təsvir edilmişdir. Burada həmçinin Azərbaycanda hal-hazırda mövcud olan aqrar-sığorta sistemi, Aqrar-sığorta fondu haqqında məlumat verilmiş Azərbaycan Respublikasının aqrar-sığortayla bağlı müvafiq qanunvericilik bazasına toxunulmuşdur. Sonuncu fəsilə isə həm Azərbaycanda inkişaf perspektivləri həm də Türkiyə və ABŞ təmsalında aqrar sığortanın fəaliyyətinə toxunulmuşdur.

Azərbaycanda nəzarət edilə bilən risklərin əksəriyyəti texniki tədbirlər, düzgün suvarma üsulu, torpaqdan düzgün istifadə, növbə, marketinq təkmilləşdirilməsi və institusional strukturlarla əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər. Gigiyena üçün alət və avadanlıqlardan, xəstəlik və zərərvericilərdən təmizlənmiş toxum, ting, kənd təsərrüfatı

alətləri və s. kimi materiallardan, davamlı bitki sortlarından istifadə edilməməsi keyfiyyət və məhsuldarlıq baxımından məhsula mənfi təsir göstərir. Ona görə də Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr bu amillərə diqqət yetirməlidirlər. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə yaradılmış və 2020-ci ildə ilk sığorta polisini vermiş Aqrar sığorta fondu kənd təsərrüfatı sığortasının Azərbaycanda davamlı inkişafının bariz göstəricisidir.

İndi istehsalçılar üçün kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi gözlənilən və ya qaçınılan risklərin qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv risk idarəetmə sistemi həm sektora sərmayə qoymağa təşviq edir, həm də mövcud istehsalçılar üçün normal şəraitdə rahatlıqla istehsalı təmin edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sığortasının gələcəyinə və davamlılığına müsbət töhfə verə biləcək təklifləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Aqrar sığorta fondu tərəfindən sığortası polisləri risklərin idarə edilməsi ilə kompleks şəkildə formalaşmalıdır. Tək bir riskə yönəlməməlidir. Hökumət genişləndirmə və təlim səyləri vasitəsilə istehsalçılara risklərini özlərinin idarə etməyinə kömək edə bilər;

- Kənd təsərrüfatı risklərinin idarə edilməsi proqramları daha çox fəlakət risklərinə diqqət yetirməlidir. Bu risklərə nadir hallarda rast gəlinərsə də, nəticələr geri dönməz ola bilər. Buna görə də, mövcud polislər nəzərdən keçirilməli və onların əhatə dairəsi və yardım ölçüləri genişləndirilməlidir.

- Normal risklər adlanan fərdi mənşəli (nəzarət edilə bilən) risklər dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə dəstəklənməməlidir. Əks halda bu suiistifadə hallarına gətirib çıxara bilər. İstehsalçının bu cür risklərin öhdəsindən təkbaşına çıxması üçün istiqamətləndirici təlimlər təşkil edilə bilər.

- Dövlət kənd təsərrüfatı sığortası mükafatı və zərər üçün dəstəyi davam etdirərək bu dəstəkləri konkret məhsullara uyğunlaşdırıla bilər.

- İstehsalçıların sığorta məlumatlılıq səviyyəsini artırmaq üçün təlim proqramlarını artırmaqla həvəsləndirici tədbirlər görülməlidir.

- İstehsalçıların sistemə inamını artırmaqla, zərər dəyəcəyi təqdirdə qənaətbəxş səviyyədə ödəniş ediləcəyinə əminlik aşılanmalıdır.

- İstehsalçıların istehsal və məhsul yığım dövrləri mükafat ödənişlərində nəzərə alınmalıdır ki, bu da istehsalçının illik gəlir-xərc balansının qurulmasına kömək edir.

- Sığorta xidmətlərinin kəndlərə çatdırılmasını təmin etmək üçün Aqrar sığorta fondu agentlik şəbəkələrini genişləndirməlidir.

Gələcəkdə Azərbaycan üçün ən mühüm hədəf bu gün yalnız bir neçə inkişaf etmiş ölkədə tətbiq oluna bilən bütün sığortalana bilən riskləri əhatə edən gəlir sığortası sistemlərini tətbiq edə bilmək olmalıdır. Beləliklə, kənd təsərrüfatı sığortası sistemində mükafat qiymətləri daha dəqiq hesablanmalı və zərərin qiymətləndirilməsi prosedurları ən dəqiq şəkildə həyata keçirilə bilər. İddia əməliyyatlarının sürətləndirilməsi, qiymətləndirmələrin daha qısa müddətdə başa çatdırılması, bürokratik prosedurların azaldılması ilə istehsalçıların işini mümkün qədər asanlaşdırmaq kənd təsərrüfatı sığortası proqramı üçün atılacaq ən yaxşı addımlardandır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "İcbari sığortalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. "Aqrar sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 27 iyun 2019-cu il.
4. "Aqrar sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 27 iyun 2019.
5. "Aqrar sığorta haqqında" Qanunun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 19 avqust 2019-cu il.
6. "Aqrar sığorta predmetinin Tərkibi"nin təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Mətbuat xidmətinin bülletenləri, 19 Dekabr 2019
7. "Aqrar sığorta Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2019
8. "Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
9. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 14 aprel 2009-cu il. № 80
10. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi", 2016 6 dekabr
11. "Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərində qulluq edən şəxslərin icbari sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
12. "Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

13. “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
14. “Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
15. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
16. Əliyeva, L., Bayramov, V.İ. (2011). Azərbaycanca sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi, Bakı: Qanun nəşriyyatı,
17. İbrahimov, E. R., Hüseynov, M. C., Salahov, E. A., Abbasova, Y. Ə. (2017). Sığorta işi (Dərslik), Bakı
18. Xudiyev, N. N. (2016). Sığortanın əsasları, Bakı

İngilis dilində

1. Bielza, M., Conte, C., Dittmann, C., Gallego, J., və Stroblmair, J. (2008). Agricultural Insurance Schemes. European Commission.
2. Iturrioz, R. (2009). Agricultural Insurance. Washington: The World Bank.
3. Mahul, O., və Stutley, C. J. (2010). Government Support to Agricultural Insurance. Washington D.C.: The World Bank.
4. OECD (2020), Policy Guidance on the Structure of Insurance Regulation and Supervision, www.oecd.org/finance/insurance/Policy-Guidance-on-the-Structure-of-Insurance-Regulation-and-Supervision.htm
5. The World Bank. (2011). Weather Index Insurance For Agriculture: Guidance for Development Practitioners. Washington: The World Bank.
6. Barnett, B. (2014). Multiple-Peril Crop Insurance: Successes and Challenges. Agricultural Finance Review, 74(II), 200-216.
7. Chikaire, J., Echetama, J. A., Ihenacho, R. A., Umannakwe, P. C., və Utazi, C. O. (2013). Agricultural Insurance: A Strategic Tool for Climate Change Adaptation in the Agricultural Sector. Agricultural Science, 1-9

8. Contreras, L. G., Patiño, D., Ibarra, Ma., Camacho, J., Henrion, C. (2018). The Reforms to the Mexican Health Policies: The Case of the Popular Insurance in the Health System in the State of Mexico. *Open Journal of Political Science*. 08. 239-249. 10.4236/ojps.2018.83017.
9. Dionne, G., Harrington, S. (2017). Insurance and Insurance Markets. *SSRN Electronic Journal*. 10.2139/ssrn.2943685.
10. Disaster Risk Financing and Insurance Program- DRFIP(2012). Agricultural Insurance. The World Bank.
11. Dismukes, R., Coble, K. H., Miller, C., O'Donoghue, E. J. (2013). The effects of area-based revenue protection on producers' choices of farm-level revenue insurance.
12. Food and Agriculture Organization – FAO. (2002). *The State of Food Insecurity in the World*. FAO.
13. Herbold, J. (2013). Index Insurance in Agriculture — The (re)insurer's perspective. *The Challenges of Index-Based Insurance for Food Security in Developing Countries*, 47-55.
14. IFC. (2015). GIIF. IFC: http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/industry_ext_content/ifc_external_corporate_site/industries/financial+markets/retail+finance/insurance/global+index+insurance+facility
15. International Fund for Agricultural Development - IFAD. (2011). *Weather Index-based Insurance in Agricultural Development A Technical Guide*. Rome: International Fund for Agricultural Development.
16. Kang, M. G. (2007). Innovative agricultural insurance products and schemes (Vol. 12). Food & Agriculture Org..
17. Koezuka, T. (2019). Transparency in the Insurance Contract Law of Japan. 10.1007/978-3-030-31198-8_16.

18. Kuschke, B., Millard, D. (2021). Transparency in Insurance Law and Regulation: In South Africa: The Insurance Undertakings/Intermediaries and the Supervisory Authorities. 10.1007/978-3-030-63621-0_22.
19. Mächler, M. (2015). Insurance Regulation in Switzerland. 10.1002/9781119198130.ch4.
20. Marano, P., Siri, M. (2021). Transparency in Insurance Regulation and Supervisory Law of Italy. 10.1007/978-3-030-63621-0_7.
21. McLaurin, M. K., Turvey, C. G. (2011). Applicability Of The Normalized Difference Vegetation Index in Index-Based Crop Insurance Design. Cornell University
22. Meuwissen, M. P., Assefa, T. T., vø Asseldonk, M. A. (2013). Supporting Insurance in European Agriculture: Experience of Mutuals in the Netherlands. EuroChoices, 10-16.
23. Mieno, T., Walters, C. G., Fulginiti, L. E. (2018). Input use under crop insurance: the role of actual production history. American Journal of Agricultural Economics, 100(5), 1469-1485.
24. Munich Re. (2011). Crop Insurance for the Wealthy? Why Revenue Insurance Comes at a Price. München: Munich Re.
25. Paulson, N., Schnitkey, G. (2016). Use of the SCO and STAX Insurance Programs in 2015. farmdoc daily, 6.
26. Ray, P. K. (2013). Agricultural insurance: Theory and practice and application to developing countries. Elsevier.
27. Reyes, C. M., Agbon, A. D., Mina, C. D., Gloria, R. A. B. (2017). Agricultural insurance program: Lessons from different country experiences (No. 2017-02). PIDS Discussion Paper Series.
28. Risk Management Agency. (2015). United States Department of Agriculture. Risk Management Agency: <http://www.rma.usda.gov/policies/ri-vi/index.html>

29. Roberts, M. J., O'Donoghue, E., Key, N. (2011). Separating Moral Hazard from Adverse Selection: Evidence from the U.S. Federal Crop Insurance Program.
30. Sherrick, B. (2015). Crop Insurance Decisions for 2015. *farmdoc daily*, 5(70-2016-19).
31. Shield, D. A. (2015). Crop Insurance Provisions in The 2014 Farm Bill. ed. by T. E. Bonner, *Federal Crop Insurance* (45-79). New York: Nova.
32. Shields, D. A. (2013). *Federal Crop Insurance: Background*. Congressional Research Service
33. Smith, V. H., Glauber, J. W. (2012). Agricultural insurance in developed countries: where have we been and where are we going?. *Applied Economic Perspectives and Policy*, 34(3), 363-390.
34. Smith, V. H., Glauber, J., Dismukes, R. (2016). Rent dispersion in the US agricultural insurance industry (Vol. 1532). *Intl Food Policy Res Inst*.
35. Smith, V. H., Goodwin, B. K., Brown, J. (2010). Private and public roles in providing agricultural insurance in the United States. *Public Insurance and Private Markets*, 173-210.
36. Smith, V. H., Johnson, J. B., Hewlett, J. P. (2014). *New Programs in the 2014 Farm Bill: Price Loss Coverage, Agricultural Risk Coverage and the Supplemental Coverage Agricultural Insurance Option for Wyoming Farms and Ranches*. Agricultural Marketing Policy Center.
37. Smith, V. H., Watts, M. (2019). Index based agricultural insurance in developing countries: Feasibility, scalability and sustainability. *Gates Open Res*, 3(65), 65.
38. The Global Facility for Disaster Reduction and Recovery - GFDRR. (2015). *Index-based Livestock Insurance in Mongolia*. GFDRR: http://gfdrr.org/sites/gfdrr.org/files/DRFI_Mongolia%20IBLIP_Final.pdf
39. The World Bank. (2008). *World Development Report 2008 Agriculture for Development*. Washington, DC: The World Bank

40. Vilenchuk, O. (2016). The Methodology of The Business Processes Management in The Agricultural Insurance Market, Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development, 38(2).

Türk dilinde

1. Çetin, B., Turhan, Ş. (2013). Tarım Sigortaları. Ankara: Nobel
2. Engürülü, B., Yaşar, A. (2015). Tarım Sigortaları. ed. by Erdem Kırkbeşoğlu, Risk Yönetimi ve Sigortacılık. Ankara: Gazi Kitabevi
3. Sağım, C., Işık, H., Kepçe, Ö., Sağım Z. (2021). Temel sigortacılık, 10. baskı, Mesleki ve teknik anadolu lisesi
4. Akçagöz, H., Kızılay, H., Özçatalbaş, O. Turhanogulları, Z. (2010). Dünya’da Tarım Sigortacılığı Sektörünün Gelişimi ve Türkiye’de Durum, Sorunlar ve Öneriler. 9.Türkiye Tarım Ekonomi Kongresi (9). Şanlıurfa, ss. 21-26.
5. Akçaöz, H. vø dig. (2006). Tarımsal Üretimde Risk Kaynakları ve Risk Stratejileri: Antalya İli Örneği, Anadolu Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, (19)1
6. Barış, Ö. (2007). Türkiye’de Ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Risk Yönetimi ve Tarım Sigortalarının AB’ne Uyumu Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). Namık Kemal Üniversitesi/Fen Birimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Tekirdağ.
7. Canol, S. (2018). Türk Sigorta Sektöründe Hayat Sigortası Branşında Müşteri Memnuniyetini Arttırmak İçin Stratejik Öneriler. Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi. 1. 39-55.
8. Çetin, B., Turhan, Ş. (2013). Tarım Sigortaları. Ankara: Nobel.
9. Çiftçiyıldız, K., İsel, M. (2020). Türkiye’de Tarım Sigortalarının Gelişimi, TARSİM’e Geçiş Süreci ve Sigorta Sektörü İşgücü ve İstihdamı Açısından Değerlendirilmesi. ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, (1), 105-118.

10. Dinler, T. v  dig. (2005). Tarımda Risk Yönetimi ve Tarım Sigortaları, Türkiye Ziraat Mühendisliđi VI Teknik Kongresi, Ankara:TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
11. Durgut, İ., Dumanođlu, P. (2016). Türkiye’de Tarım Sigortalarına Devlet Desteđinin Etkileri. International Journal of Social and Economic Sciences, 6(1), 94
12. Keskinliç, K. Alemdar, T. (2013). Tarım sigortacılıđı: Dünyadaki ve Türkiye’deki uygulamaların deđerlendirilmesi.  ukurova Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi, 29:114-123
13. K  uk, G. (2021). Tarım Sigortalarının Tarımsal  retim  zerindeki Etkileri: Abd Ve Avrupa  lkeleri İle Türkiye Karşılařtirması. Meriç Uluslararası Sosyal Ve Stratejik Arařtırmalar Dergisi, 5(13), 75-88.
14. Sevim, U. (2010). Türkiye’de tarım sigortalarında tarım sigortaları havuzu ve tarsim uygulaması (Doctoral dissertation, Karadeniz Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü).
15. Sümer, G., Polat, Y. (2016). Dünyada Tarım Sigortaları Uygulamaları ve TARSİM. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(1), 236-263
16. Sümer, G., Polat, Y. (2016). Dünyada Tarım Sigortaları Uygulamaları ve TARSİM. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(1), 236-263
17. TARSİM. (2015). Büyükbař Hayvan Sigortası. TARSİM: http://www.tarsim.gov.tr/trsmWeb/subpage?_key_=6D7415BE31795E0576A7CE18FEDB4F2E351486R7I5G39MYWWJ341Z2QZ817062015
18. Yazgi, F. E., Olhan, E. (2017). Geliřmiř  lkeler ve Türkiye’de Tarım Sigortası Sistemlerinin Karşılařtırılması. Turkish Journal of Agricultural Economics, 23(2).

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Özəl sığortaların klassifikasiyası.....	16
--	----